

İlmiye ve Ulemâ Üzerine Literatür Değerlendirmesi

Zeynep ALTUNTAŞ*

İlmiye teşkilatı ve onun bünyesinde görev alan ulemâ dinî hüviyetiyle birlikte, siyasî ve sosyal hayattaki rolleriyle birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu çerçevede XVI-XVIII. yüzyıl ilmiye müessesesi ve ulemâsı çalışmalarda sıklıkla tercih edilen dönemler olmuş ancak bu devir bahsi geçen çalışmalar açısından eksikleri bulunan bir dönem olmaya devam etmiştir. XIX. yüzyılın esas alındığı daha az sayıdaki çalışmalarda ise genellikle ilmiyeye ve ulemâyâ dair genel bilgilerle yorumlar yapılmış, ilmiye görevlisi ulemânın kimler olduğu dahi muamma olarak kalmıştır. Modernleşme hareketlerinin hızlanarak devam ettiği ve önemli gelişmelerin yaşandığı söz konusu dönem, çeşitli açılardan birçok çalışmada işlenmiş görünse de bu dönemin hâlâ tamamlanmayı bekleyen boşlukları mevcuttur.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti ilmiyesi/ulemâsı hakkındaki çalışmaları; genel olarak ilmiye tarihiyle alakalı oturmuş sistemli çalışmaların olup olmadığı, mevcut eserlerin konu olarak neye yoğunlaştığı, dönemin siyasi atmosferinin yapılan çalışmalara etkisinin ne olduğu sorularıyla değerlendirebiliriz. Birbiriyle bağlantılı bu üç husustan ilkiyle alakalı söyleyeceğimiz şey, Türkiye’de ve yurt dışında birbirini takip eden düzenli ilmiye/ulemâ çalışmalarının yapılmadığıdır. Bununla birlikte ileride ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz üzere yurt içinde ve yurt dışında bazı yazarların ilmiyeye/ulemâyâ ilgili devamlılık arz eden kişisel çalışmaları bulunmaktadır.

* Dr.

İlmiye/ulemâ üzerine çalışmam konusunda beni teşvik edip yönlendiren, ilmiye bibliyografyasının geliştirilmesine önemli katkılarda bulunan ve yazıyı okuyup değerlendirme lütfunu gösteren muhterem hocam Prof. Dr. İsmail Kara’ya medyun-ı şükranım. Ayrıca haberdar olmadığım çalışmalara dikkat çekerek eksiklerimin tamamlanmasına vesile olan kıymetli hocam Prof. Dr. Ziya Yılmaz’er’e müteşekkirim. Makalenin yazım aşamasında her türlü desteğini gördüğüm arkadaşım Dr. Arzu Güldöşüren’e de bu yazı vesilesiyle sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu yazıda, daha önce birkaç yazar tarafından makale halinde değerlendirilen ilmiyeyle/ulemâyla ilgili araştırmaları¹ yeni çalışmaları da göz önünde bulundurarak konularına göre üç başlık halinde tasnif ettik. İlk tasnife ilmiye ve ulemâyla ilgili çalışmaların büyük çoğunluğunu oluşturan ve ulemânın modernleşme karşısındaki tutumlarını gösteren eserleri aldık. Osmanlı Devleti, bünyesinde meydana gelen malî ve askerî birtakım aksaklıklar nedeniyle XVII. yüzyıldan itibaren ıslahat hareketlerine girişmiştir. Bu durumun XIX. yüzyılda özellikle XIX. yüzyıl padişahlarından Sultan Abdülmecid döneminde daha da belirginleşmesi, büyük ölçüde gelenekten kopulmasına ve devletin yüzünü kısmen batıya çevirmesine sebep olmuştur. Söz konusu dönemde ilan edilerek devlet ve toplumu etkisi altına alan Tanzimat ve Islahat fermanlarının devlet ve toplumda meydana getirdiği değişikliklere ulemânın nasıl tepki gösterdiği², hiç şüphesiz cazip bir konu olarak yapılan çalışmalarda yerini fazlasıyla almıştır. Yazılarda, ulemânın ıslahatlara nasıl yaklaştığı, ıslahat hareketlerini reddedip reddetmediği, kabul ettiyse ne şekilde meşru hale getirmeye çalıştığı ele alınmıştı. Modernleşme ve ilmiye/ulemâ bağlantısı yapılan siyasi tarih yahut düşünce tarihine dair incelemelerin bir kısmında ulemânın yeniliklere karşı menfi tutum takındığı, yenice-rilerle ittifak ederek her türlü gelişmeye engel olduğu, bütün ulemânın gelenek-çi çizgide yer aldığı şeklinde bazı peşin hükümlerle işlenmişti.³ Islahatlara karşı olumsuz tavır sergilediği varsayılan bu tür eserlerde Osmanlı ilmiyesi/ulemâsı genellikle eleştiri konusu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde ve eğitimin

1 İlmîye hakkında yazılanların tanıtımı ve tenkidi için bkz. Hans Georg Majer, *Vorstudien Zur Geschichte Der İlmîye Im Osmanischen Reich: I. Zu Uşakîzade, Seiner Familie Und Seinem Zeyl-i Şakayık*, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1978, s. 1-28. Fatih medreseleri üzerine yazılmış birkaç kitabın bazı yönlerinin tenkidî bakış açısıyla ele alınması, medreselerle ilgili bir kısım çalışmalar ve bu çalışmaların bir kısmında yer alan yanlış tekrarlar için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi? Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi", *İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih*, İstanbul 1995, c. 1, s. 105-136. Medrese tarihçiliğinin başlatıldığı II. Meşrutiyet'ten bu sahada dönüm noktası kabul edilen Uzunçarşılı'nın eserine kadar önemli görülen çalışmaların eleştirel bir yaklaşımla ele alınması hakkında bkz. İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) Keşif ve Tasarlama Dönemi", *Belleten*, Ağustos 2000, c. 66, sy. 240, s. 541-582. Yine aynı yazar tarafından Uzunçarşılı'nın eserinin esas alınması, bu eserin daha sonraki çalışmalara etkisi üzerinde durulması ve aynı zamanda Orhan Bey'den Fatih'in tahta geçmesine kadarki 120 senelik sürenin konu edilerek bu dönemde kurulan medreselerin tablolar halinde verilmesi hakkında bkz. "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, Aralık 2002, c. 66, sy. 247, s. 849-903; Osmanlı medreseleri üzerine yapılmış araştırmaların mevzularına göre tasnif edilmesi, ayrıca bugünkü Türkiye üzerine son asırda yapılmış yerli çalışmaların bibliyografyasının verilmesi hakkında bkz. Mefail Hızlı, "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2004, c. 2, sy. 4, s. 371-409; Medrese üzerine yazılmış çok az sayıdaki çalışmanın yer aldığı ve önceki makalelerine benzer konuların işlendiği bir çalışması için bkz. Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2005/1, c. 10, sy. 18, s. 79-114.

2 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I*, 2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 30.

3 Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, İstanbul: Birharf Yayınları, 2005, s. 29.

kötüye gitmesinde ilmiye mensuplarını sorumlu tutan ve en çok dile getirilen eleştiriler aklı ilimlerin medreselerde ihmal edildiği, ulemânın tüm ilmî mesaisini dinî ilimlere sarf ettiği ve bu yüzden de entelektüel düşüncenin gelişemediği yönündeydi.⁴ Fakat örnek olarak bahsedeceğimiz eserlerde de görüleceği üzere daha sonraki çalışmalar, bu ilk yargıların daha doğrusu peşin hükümlerin tamamıyla hakikat olmadığını gösterdi.

İkinci tasnife çoğunlukla birinci tasnifteki konularla bağlantılı işlenen ulemânın sosyal kökenleri ve konumlarının incelendiği çalışmaları dahil ettik. Bu çalışmalar çeşitli verilere dayanılarak belli bir grubun toplumdaki yerinin, memleketi, ailesi ve yetiştiği çevrenin etkisinin, öneminin, siyasal ya da parasal gücünün yani toplumsal ve siyasal değişimdeki rolünün ve değişime katkısının incelendiği kısaca grup biyografisi de denilen prosopografik yöntemin kullanıldığı⁵ araştırmalardır. Daha sonra ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız bu çalışmalarda genellikle yüksek ilmiye kadrolarının İstanbul'un aristokrat ulemâ ailelerine tahsis edildiği ve dolayısıyla taşra ulemâsının veya önemli bir aileye mensup olmayanların önünün kapalı olduğu iddia edilmekteydi.⁶

Son tasnifte ise ilmiye teşkilatını konu eden çalışmalar üzerinde durduk. Bu çalışmalarda umumiyetle şeyhülislamlık, kadıaskerlik, kadılık veya eğitim kurumu olarak medrese gibi ilmiye müesseseleri işlenmiştir. Aynı zamanda ilmiye konusunu çalışacakların kullanabilecekleri kaynaklar, âlim olarak ilmiye sınıfındaki şahısların biyografileri ile mülazemet, paye, rütbe gibi ilmiye terimleri incelenmiştir.

Özetlersek ilmiye ve ulemâyla ilgili çalışmalardan vereceğimiz örnekleri; ulemânın modernleşme karşısındaki tutumlarını gösteren, ilk tasnifle bağlantılı olarak ilmiye/ulemâ üzerine yapılan prosopografik yöntemin kullanıldığı ve ilmiye teşkilatı hakkında yapılan çalışmalar şeklinde ele aldık. Ancak yaptığımız tasnife dahil etmediğimiz ilmiye/ulemâ hakkında birçok çalışma daha olduğunu söylemek gerekir. Meselâ bir âlimin veya bir ilmiye ailesinin hayatına tahsis edilmiş çalışmalar, makalede istisna tuttuğumuz yazılardanır.

Tüm bu ilmiye/ulemâ üzerine yapılan araştırmalar diğer bazı araştırma konularında olduğu gibi Türkiye'de ve diğer ülkelerde sağ ve sol, ilerlemeci/modernist ve gerici/gelenekçi/muhafazakâr yaklaşımları ortaya çıkarmıştır⁷ ki bu da çalışmaların zaman zaman dönemin atmosferine paralel sonuçlar içermesine,

4 Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi Ebu Said El-Hâdimî*, İstanbul: Kitapyayınvevi, 2008, s. 9.

5 Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 5-6.

6 Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi Ebu Said El-Hâdimî*, s. 9.

7 Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. IX; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi, 2009, s. XIV, 1-2.

ulemâ ve ilmiyeyle ilgili yargıların doğrulanması için kasıtlı hükümler verilmesine sebep olmuştur. O kadar ki ulemâ ve ilmiye teşkilatı için “Medreselerin memlekete ve ilim âlemine faydası olmuş mudur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir?” gibi medresenin hiç kimseyi yetiştirmediği düşüncesiyle sorular sorulmuş ve aynı zamanda uzun uzadıya araştırmaya lüzum yoktur⁸ tarzında kanaatler oluşmuştur. Bu yazıda dönemin şartlarına uyarak önyargıyla yapılmış intibai veren çalışmalara yer vermezken, ulemâyyla ilgili bazı hususların gün yüzüne çıkmasına öncülük eden çağdaş çalışmalara yer verdik.

Eserleri üç gruba ayırdığımız makalede ilmiye üzerine yazdıklarıyla ön plana çıkan ve sonrasında aynı konulara devam eden yazarları tercih ettik. Bunu yaparken yazarların ilk veya en önemli gördüğümüz eserini ana metinde, ilgili diğer eserlerini dipnotlarda vermeyi tercih ettik. Yazarları, eserlerinin basım tarihlerine göre sıraladık.

Eserleri incelerken Türkiye’de ve yurt dışında yapılan araştırmalar arasında karşılaştırma imkânı da gözettik. Yurt içindeki çalışmaların önemli bir kısmının ilmiye teşkilatı üzerine yapıldığı görülürken, yurt dışındaki araştırmaların daha çok ilmiye sınıfının siyasi konumuna, sistem içindeki gayri nizami ilerleyişlerine yönelik olduğu görülür. Dolayısıyla yurt dışındaki araştırmacıların Türkiye’deki araştırmacılara benzer şekilde ilmiye teşkilatının yapısını ve ulemâyı ortaya koymak gibi sorunları bulunmadığı söylenebilir. Birinci ve ikinci tasnifteki çalışmaları yurt içi ve yurt dışında yapılanlar şeklinde ayırma gereği duymadık. Üçüncü tasnif ise yurt dışında bu sınıflandırmada yer alabilecek çalışmalar pek olmadığından umumiyetle Türkiye’de yapılan çalışmalardan ibarettir.

Yazının sonunda Sultan Abdülmecid dönemine dair ilmiyeyle/ulemâyyla ilgili kısa kaynak değerlendirmesi de yaptık.

Eserlerin ve kaynakların tanıtımına geçmeden önce özellikle yurt dışında ulemâyaya/ilmiyeye hasredilen ilmî toplantılardan da söz etmekte fayda var. Bahsedeceğimiz toplantıların İsrail’de gerçekleşmesi ve ilkinin İsrail’in kuruluşu açısından erken bir tarihe rastlaması, ilmiye/ulemâ konusuna atfedilen önemi göstermesi bakımından bahse değer. Filistin tarihi üzerine Hebrew Üniversitesi’nin düzenlediği uluslararası seminerde (International Seminar on the History of Palestine and Its Jewish Settlement During the Ottoman Period, *Institute of Asian and African Studies*, Hebrew University of Juresalem, June 1970) ulemâ biyografi kaynakları ve bu alanın genel durumu mevzu edilmiş, biyografi çalışmalarına bağlı olarak prosopografik yöntem tartışılmıştır. Ayrıca bu tür çalışmalarda kullanılması kaçınılmaz olan *Sicill-i Osmanî*’nin artıları ve eksileri

8 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, İstanbul: Eser Yayınları, 1977, s. 108; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) Keşif ve Tasarlama Dönemi”, *Bellelen*, Ağustos 2000, c. 64, sy. 240, s. 571.

üzerinde durulmuştur.⁹ “Müslüman dünyasındaki din problemleri ve ulemâ” üzerine ölümünün birinci yıldönümünde (4-5 Mayıs 1969) Uriel Heyd anısına yapılan İsrail’deki sempozyumda, meslektaşları ve talebeleri tarafından tebliğler sunulmuş, tebliğlerden oluşan makalelerin yaklaşık yarısı ilk önce modern tarihte ulemâ konusu dikkate alınarak İbranice, daha sonra Uriel Heyd’in zihnindeki konular dikkate alınarak *Asian and African Studies*’in özel ulemâ sayısında dokuz makale halinde (1971) İngilizce yayımlanmıştır.¹⁰ Ulemânın ele alındığı diğer bir uluslararası toplantı da 2006 yılında “Facing Modernity: Rethinking ‘Ulama’ in the Middle East” adıyla 2005’te kurulan Hebrew Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezi tarafından yürütülmüştür. Toplantıda XX. yüzyılda Arap-Müslüman dünyası üzerinde Sünni ulemânın etkisi mevzu edilmiş, sunumlar 2009 yılında on üç makaleden müteşekkil bir kitap halinde basılmıştır.¹¹

Türkiye’de ise Osmanlı ilmiyesi çalışan altı yazarın Bilim ve Sanat Vakfı, Türkiye Araştırmaları Merkezi bünyesinde gerçekleştirdikleri sunumları, konuşma sonunda sorulan soru cevaplarının da eklenmesiyle 2008 yılında yayımlanmıştır.¹² Bunun yanında Türkiye’de hususiyetle medreselere hasredilen sempozyumlar gerçekleştirilmiştir. Meselâ 2012 yılında Muş’ta medrese sempozyumu yapılmış ve bu sempozyumda sunulan tebliğler iki cilt halinde yayımlanmıştır.¹³ Bir diğer medrese sempozyumu da 2014 yılında İstanbul’da düzenlenmiştir.¹⁴ Ayrıca 2000’li yıllarda önemli derecede artış olduğu gözlenen -bir âlim merkezli- sempozyumlar da söz konusudur. Meselâ Bursa’da 2000 yılında birincisi¹⁵, 2013 yılında ikincisi yapılan Uluslararası İsmail Hakkı Bursevî Sempozyumu¹⁶, 2009 yılında yine Bursa’da yapılan ve bildirileri basılan Molla Fenârî Sempozyumu buna örnek

9 Madeline C. Zil , “The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship”, Doktora tezi, The University of Chicago, December 1976, s. 14.

10 *Asian and African Studies*, Annual of the Israel Oriental Society Jerusalem, Edited by Gabriel Baer, Special Number the Ulama in Modern History, vol. 7, Israel, 1971. Bu özel sayıdaki üç makale, ulemâyyla ilgili sekiz makalenin Türkçe çevirisinden derlenen kitapta (*Modern Çağda Ulemâ*, Ebubekir A. Bagader (ed.), çev. Osman Bayraktar, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991) yer almaktadır.

11 *Guardians of Faith in Modern Times: ‘Ulema’ in the Middle East*, Meir Hatina (ed.), Leiden-Boston: Brill, 2009, s. IX.

12 Altı yazarın (Mefail Hızlı, Yaşar Sarıkaya, Esra Yakut, Jun Akiba, Ahmet Cihan, İlhami Yurdakul) konuşma metinleri için bkz. *Osmanlı İlmiyesi Notlar 13*, Şeyma Şahinoğlu (haz.), İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi, 2008.

13 *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum*, I-II, Muş Alparslan Üniversitesi, 2013.

14 *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler -I- İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

15 26-27 Mayıs, İsmail Hakkı Bursevî Vakfı.

16 01-03 Kasım, Bursa Valiliği-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

gösterilebilir.¹⁷ 2012¹⁸ ve 2013 yılında Antalya'da¹⁹, 2013'te Kütahya'da²⁰, 2014 yılında İstanbul'da²¹ gerçekleştirilen sempozyumlar yine bu sınıflandırmada yer alabilir.

I. İlmiye/Ulemâ ve Modernleşmeye Dair Çalışmalar

Modernleşme ile ilmiye/ulemâ ilişkisini ele alan eserlerin konu edildiği birinci tasnifte bahsedeceğimiz ilk çalışma, Uriel Heyd'in *İslam Ansiklopedisi* ve husus *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* maddeleri gibi daha sonraki çalışmalara örnek teşkil edecek makalesidir. III. Selim ve II. Mahmud döneminin ele alındığı makalede; modernleşmenin yüksek dereceli pek çok ulemânın aktif iştirakiyle gerçekleştirildiği, bunun alt tabakadaki birçok ulemânın muhalefetiyle karşılaştığı iddia edilmektedir.²² Söz konusu iddianın ardından on yıl sonra II. Mahmud dönemini esas alan Avigdor Levy de alt ve üst tabaka ulemânın askerî reformlar karşısındaki tutumunu, kendisinin de belirttiği gibi Heyd'in makalesini tamamlayıcı nitelikte incelemiştir.²³ Makalesinde Uriel Heyd, Niyazi Berkes ve Bernard Lewis'in fikirlerinden etkilendiği açıkça görülen Richard L. Chambers ise eğitim ve hukuki alandaki yeniliklerde ulemânın tutumunu vermiş, onların bu süreçte yetkilerinin azaldığını iddia etmiştir. Bir yandan Heyd gibi ulemânın bizzat modernleşmenin içinde yer aldığı söylerken diğer taraftan ulemânın kendi içine

17 *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu* (4-6 Aralık), Bildiriler, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.

18 *Elmalılı M.Hamdi Yazır Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 02-04 Kasım. Bu sempozyumdan yıllar önce Ankara'da da Elmalılı Hamdi Yazır sempozyumu düzenlenmiş ve basılmıştır; bkz. *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu* (4-6 Eylül 1991), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

19 *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 8-9 Kasım. Daha önce başka bir şehirde Ahmed Hamdi Akseki sempozyumu düzenlenmiş ve basılmıştır; bkz. *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.

20 *Ahterî Mustafa Efendi Sempozyumu* (7-9 Kasım), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.

21 *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu* (25-26 Ekim 2014), İstanbul Müftülüğü ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

22 İngilizce makalenin ("The Otoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, Jerusalem 1961, sy. 9, s. 63-96) Türkçe tercümesinden ("III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde batılılaşma ve Osmanlı uleması", *Dergâh*, İstanbul 1996-97, çev. Sami Erdem, c. 7, sy. 80, s. 18-20; c. 7, sy. 81, s. 15-16; c. 7, sy. 82, s. 17-19; c. 7, sy. 83, s. 17-19) istifade ettik.

Heyd'in bahsi geçen makalesi ile şeyhülislamlığı, kadılığı, Osmanlı hukukunu konu aldığı makaleleri için bkz. *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, çev. ve der. Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Ayrıca *İslam Ansiklopedisi*'nin yeni edisyonunun "İlmiye" maddesini de ("İlmiye", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c. 3, s. 1152-4) Ercümet Kuran'la birlikte yazmıştır.

23 İngilizce makalenin ("The Otoman Ulema and Military Reforms of Sultan Mahmud II", *The Ulama in Modern History*, Gabriel Baer (ed.), *Asian and African Studies* 1971, c. 7, s. 13-39) Türkçe tercümesinden ("Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî İslahatı", *Modern Çağda Ulema*, Ebubekir A. Bagader (ed.), İstanbul 1991, s. 29-61) yararlandık.

kapandığını belirtmiştir.²⁴ Seyfettin Erşahin de yaptığı çalışmalarla yüksek düzey ulemânın II. Mahmud'un yaptığı reformları destekleyici tutumunu ve bunun sebeplerini bir nevi Heyd ve Levy'nin takipçisi olarak ele almıştır.²⁵ Genelde Tanzimat dönemi, Nakşilik gibi konular üzerine çalışan ve Tanzimat Fermanı'nda Sünni İslam'ın etkisi olduğundan bahsederek bunun dine aykırı bir ferman olmadığını söyleyen Butrus Abu Manneh ise Ferman'ın ilanı ve uygulanmasında ulemânın rolüne dikkat çekmiştir.²⁶

Bahsettiğimiz yazarların yoğunlaştıkları dönemin ardından gelen devri (II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet) merkeze alan İsmail Kara ise ulemânın modernleşme sürecini meşrulaştırıcı tutum sergilemelerindeki sebepleri, onların yazdığı metinler üzerinden incelemiştir.²⁷ Daha sonraki yıllarda modernleşme karşısında

24 İngilizce makalenin ("The Otoman Ulema and the Tanzimat", *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions Since 1500*, Nikki R. Keddie (ed.), Berkeley Los Angeles London: University of California Press, 1972, s. 34-46) Türkçe tercümesinden ("Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Çerçeve*, MÜSİAD, çev. Şaban Bıyıklı, Mayıs-Temmuz 1995, yıl 4, sy. 14, s. 68-73) faydalandık.

Richard L. Chambers'ın ulemâ ve modernleşmeyle ilgili çalışmalarını, bahsettiğimiz makalesinden önce yazdığı ancak henüz göremediğimiz doktora teziyle ("Ahmed Cevdet Paşa. The Formative Years of An Otoman Transitional", Doktora tezi, Princeton 1968) başlatabiliriz. Ayrıca Cevdet Paşa'yı medreselerin son dönemlerinde yetiştirdiği en önemli kişilerden biri olarak ele alıp onun aile çevresini, Lofça ve İstanbul'daki eğitimini, bulunduğu sosyal çevreyi Tanzimat periyodundaki İstanbul'un entelektüel yapısını gösterecek şekilde anlatarak modern eğitim almakla birlikte muhafazakâr biri olduğu kanaatine vardığı bir makalesi de ("The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Pasha", *International Journal of Middle East Studies*, 1973, sy. 4, s. 440-464) bulunmaktadır.

25 Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından (1826) Mehmed Ali Paşa'yla Anadolu'daki mücadeleyle (1832) kadar olan dönemde reform karşıtı grupları ve reformlara destek olan ulemânın gerekçelerini incelediği "The Ottoman Ulema and the Reforms of Mahmud II", Yüksek Lisans tezi, Manchester Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Bölümü, Danışman Colin Imber, Manchester 1990; Yüksek lisans tezine benzer şekilde ulemâyı reformları destekleyen üst düzey ve reformlara muhalif olan alt düzey ulemâ şeklinde ele alıp üst düzey ulemânın II. Mahmud'un ıslahatlarını meşrulaştıran dinî delillerini tahlil ettiği yazısı için "II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", *Diyanet İlmi Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 1999, Özel Sayı, c. 35, sy. 1, s. 249-270.

26 Aslı İngilizce olan makalenin ("The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, Leiden 1994, c. 34, sy. 2, s. 173-203) Türkçe versiyonunu ("Gülhane hatt-ı hümayununun İslâmî kaynakları-I", çev. Şaban Bıyıklı, *Dergâh*, İstanbul 1996, c. 7, sy. 73, s. 16-19; sy. 74, s. 19-21; sy. 75, s. 17-18) kullandık.

27 Doktora tezi olarak 1993 yılında savunulan ve ilk baskısı 1994 yılında gerçekleşen eseri (*İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık) daha sonraki baskı (*İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001) ve aynı amaca hizmet eden çalışmalarıyla (Meselâ "Ulema-siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak", *Divan*, sy. 4, 1998, s. 1-25; "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair metinler-II: Ey ulema! Bizim gibi konuş!", *Divan*, sy. 7, 2000, s. 65-134; *Kutadgubilig*'de yayımlanan -sy. 1, 2002, s. 185-214- *Din ile Modernleşme Arasında*'ya da giren -İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003, s. 325-357- "Meclis-i Meşayih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali" başlıklı yazısı) devam etmiştir.

ulemânın tavrını inceleyen çalışmalar hızlanarak devam etmiştir. Meselâ Ahmet Cihan, ulemânın modernleşme sürecindeki rolünü, umumiyetle meclisler bağlamında ele alarak kurumlarda etkin olduğu (1770-1730) ve etkin olmadığı (1830-1876) dönemler şeklinde göstermeye çalışmıştır.²⁸ Bu anlamda Osman Özkul'un kitabında da ulemânın reformlar karşısındaki tutumu, en çok III. Selim dönemi dikkate alınarak işlenmiştir.²⁹ Esra Yakut; kuruluşundan başlayıp II. Meşrutiyet dönemine kadar getirdiği şeyhülislamlığı³⁰, Jun Akiba; naib ve kadıların ilgili düzenlemeleri ve bunları yetiştirmek için kurulan mektepler üzerinden kadılığın³¹ inceleyerek ilmiyenin modernleşme dönemindeki konumunu ortaya koymuştur. Bu tasnife alacağımız İlhami Yurdakul ise ilmiye sınıfının merkezindeki şeyhülislamlığı ve şeyhülislamlıkla bağlantılı birim ve konuları geçirdiği değişiklikler üzerinden teşkilat tarihi bağlamında ele almıştır.³²

28 Daha önce doktora tezi olarak savunduğu *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)*, İstanbul: Birey Yayınları, 2004.

Cihan'ın ayrıca ulemâ ve medreseler üzerine başka yazıları da bulunmaktadır: "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 5, s. 176-186; "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Medreseleri", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II*, 2000, sy. 32, s. 698-704; "Osmanlı'da Modernleşme ve İlmiye Zümresi", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı III*, Mayıs-Haziran 2000, sy. 33, s. 168-179; "Medreselerdeki Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon", *Türkler*, Ankara 2002, sy. 15, s. 26-34; "İzzet Molla Ve Keşan", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Diyarbakır Eylül 2003, yıl 1, sy. 2, s. 287-298; "Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü/Gündelik Yaşamı (Mekke Kadısı-1846)", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2004, sy. 24, s. 99-126.

29 1996 yılında savunduğu doktora tezi basılmıştır: *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005.

30 2000 yılında doktora tezi olarak sunulan *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

31 Japonca yazdığı "Son Devir Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nda Reform, 1826-1914" adlı doktora tezinde Tanzimat sonrası kadılık sistemindeki değişmeyi konu almıştır; bkz. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 14.

Akiba'nın kadılık ve naibliğin geçirdiği değişimle ilgili özellikle Sultan Abdülmecid dönemine yoğunlaşan Türkçe ve İngilizce makaleleri bulunmaktadır: "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica*, 2003 Paris, sy. 35, s. 125-163; "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Colin Imber and Keiko Kiyotaki (eds.), 2005 London-New York, sy. 1, s. 43-60; "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'lîmnâme-i Hükkâm", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 2007, sy. 29, s. 9-40.

32 2004 yılında "Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)" adıyla savunduğu doktora tezi basılmıştır: *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Doktora tezi esas alınarak ve yeni ekleme, düzenlemelerle geliştirilerek hazırlanan bu kitabın ardından ilmiyeyle ilgili yazılarına devam etmiştir: Eyüp kadılığının kuruluşundan başlayıp ilgasına kadar geçirdiği değişiklikleri genel olarak anlattığı yazı için bkz. "Eyüp Kadılığı", *IX. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, (13-15 Mayıs 2005), Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul Aralık 2005, s. 40-45; III. Selim dönemini ilmiyedeki ıslahatlar bakımından üç kısma ayırarak ilmiyedeki reformları, şeyhülislamı merkeze alarak anlattığı "III. Selim'in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ➤

Daha önce eserlerinden bahsettiğimiz İsmail Kara'nın izleri görülen Fatih Şeker'in de ulemânın modernleşme projesini hazırlayan ve bunu meşruiyet zeminine oturtan yönünü vurguladığı çalışması bulunmaktadır.³³

Modernleşmeyle bağlantılı olarak konuyu sadece medreseler üzerinden inceleyenler de mevcuttur. Bunlar arasında Fatih ve Süleymaniye medreselerini anlatarak asıl bölümünü medrese programlarına, icazetnamelere ve medrese islahatlarına ayıran Hüseyin Atay'³⁴, Atay gibi genelde medrese tarihini özelden ise medreselerin II. Meşrutiyet dönemindeki islahatını ele alan Yaşar Sarıkaya'ya³⁵

İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 105-127; Şeyhülislam konak ve sahilhaneleri, şeyhülislamlığa sabit bir mekan tahsisi, şer'î daire ve işlerin şeyhülislamlığa nakli, eski kurumların revizyonu ve yeni meclislerin açılması başlıklarında şeyhülislamın şer'î işlerin ve kurumların mercii olmakla birlikte idari ve siyasi kimlikleri olan Osmanlı merkez bürokrasisinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldiğini basılan kitabındaki konulara benzer içerikle ele aldığı "Şeyhülislamlık Merkezi Olarak İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu*, (14-17 Aralık 2010), İstanbul 2011, s. 221-228. Ayrıca "Eğitim ve İlmiye Teşkilâtında Yapılan Düzenlemeler", *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 68-87; "Osmanlı İlmiye Teşkilatının Yenileşme Süreci (1789-1876)", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 23-31; "Gelenek ve Değişim Sürecinde Tanzimat Devri Şeyhülislamları", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ, İstanbul 2015, s. 316-327.

33 Selef ve halef olarak nitelediği Cevdet Paşa ve İbnülemin üzerinden ulemânın modernleşme projesini hazırlayan ve bunu meşruiyet zeminine oturtan yönünü vurguladığı, aynı zamanda Cevdet Paşa ve İbnülemin'e ulemâyâ/ilmiyeye tenkidci yaklaşan kişilerin devamı olarak baktığı, bizzat medreseli olan Cevdet Paşa'nın ve medrese muhitlerine yakın olan İbnülemin'in ilmiye/ulemâ tasvirlerini şahsi tecrübelerinden dolayı diğerlerinden ayırdığı, ulemânın varlığını devletin geleceğiyle kayıtlı gören Cevdet Paşa'nın ve İbnülemin'in, islahatları destekleyen ulemâyı ön plana çıkarmakla birlikte tarihi tecrübeden de vazgeçmediklerini belirttiği eseri için bkz. Fatih Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye Örneği: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. Ayrıca bkz. a.m.f., *Türk Zihniyet Dünyası ve Hayat Felsefesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

34 *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnameler İslahat hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983. Daha önce bu kitapta yer alan bazı başlıkları makaleler halinde ("Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981, sy. 24, s. 15-56; "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981, sy. 25, s. 1-43; "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, sy. 13, s. 171-235; "1914'te Medrese Düzeni", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1982, sy. 5, s. 23-54) yayımlanmıştır.

35 1995 yılında yüksek lisans tezi ("Die Osmanischen Medresen unter der II. Meşrutiyet [1908-1918]", Schriftliche Hausarbeit für die Magisterprüfung der Fakultät für Philologie an der Ruhr-Universität Bochum, 1995) olarak savunduğu eser matbudur: *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997. Sarıkaya'nın son dönem medrese ve ulemâsı üzerine yaptığı çalışmalar devam etmiştir: "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 23-39; "Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri (12-15 Nisan 1999)*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 145-158.

Ayrıca onun Almanca yayımlanıp ("Abu Sa'id Muhammad al-Hadimi (1701-1762): Netzwerke, Karriere und Einfluss eines Osmanischen Provinzgelehrten", Hamburg: Verlag Dr. Kovac, 2005) ➔

ve çalışmalarını II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemine yoğunlaştırarak medreselerin gerilemesi, ıslahı konusunu daha çok din eğitimi bağlamında işleyen Zeki Salih Zengin'i³⁶ zikredebiliriz.

Yerli araştırmacılar arasında, çok yaygın bir söylem olarak medreselerin modernleşmeye ayak uyduramamasından dolayı yavaş yavaş ortadan kalktığına dair yazılar vardır. Bu yazılardan biri Hüseyin Hatemî'ye aittir. Hatemî, diğer bazı yazarlar gibi felsefi ve bilimsel düşüncenin gelişmemesi gibi sebeplerden ötürü medreselerin gerilediğinden, son dönemlerde ıslahatlar yapılmasına rağmen yavaş yavaş fonksiyonlarını kaybettiğinden bahseder.³⁷ Daha önce eserlerinden bahsettiğimiz İsmail Kara ise yaygın gerileme nazariyesine karşın medreselerin ıslahata tabi tutulduğu ve yeniden düzenlendiği bir dönemde kapatıldığını iddia eder.

Medreseleri konu alan bütün bu çalışmaların yanında Osmanlı eğitimini genel olarak ele alıp medreseleri eğitim tarihi içinde inceleyen eserlerin varlığı da bilinmektedir.³⁸

daha sonra Türkçe yayımlanan (*Ebu Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008) doktora tezinde ise taşralı bir alimin aile kökeni, sosyal çevresi, aldığı eğitimi, etkili olduğu faaliyet alanları ve etkinlikleri, eserlerinin analizi, tasavvuf, ahlak ve siyaset sahalarındaki etkileri ile bu alimin eğitiminden geçmiş kişiler hakkında bilgiler verilmiştir.

Sarıkaya doktora tezinden sonra da yazılarına devam etmiştir: "Osmanlı Dönemi Konya'sında Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Su ler ve Alimler (18-19. yüzyıllar)", *Türkoloji Araştırmaları*, İstanbul 2007, c. 2, sy. 1, s. 162-195; "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divân*, 2008/2, c. 13, sy. 25, s. 37-73; "Osmanlı Anadolu'sunda Parlayan Bir Eğitim Merkezi: Hâdimi Medresesi ve Kütüphanesi", İstanbul 2013, *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 42, s. 157-175.

- 36 Bahsedeceğimiz eserlerinden önce de yayımladığı yazıları olan Zengin'in kitaplaşan birkaç çalışması *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002; *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Adana: Baki Kitabevi, 2003; *Tanzimat dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004; ilk baskısı 2009 yılında gerçekleşen *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011. Benzer konulu makaleleri de bulunmaktadır: "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1997, sy. 26, s. 401-409; "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 431-449; "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islahı Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1998, c. 34, sy. 2, s. 43-52; "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2002, c. 43, sy. 2, s. 277-313; "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, c. 44, sy. 1, s. 187-226.

- 37 "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 2, s. 501-510.

- 38 Meselâ üçüncü bölümün bir kısmı medreselere ayrılan ve ilk baskısı 1982'de yapılan bir çalışma: Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2014*, 26. Baskı, Ankara: Pegem

II. İlmiye/Ulemâ Üzerine Yapılan Prosopografik Çalışmalar

Çoğunlukla ilk tasnifimizdeki konularla bağlantılı olarak ilmiye ve ulemâ hakkında yapılan bir grup çalışma; ilmiye bünyesinde görev yapan ulemâ biyografilerinden yola çıkılarak hangi görevlere hangi sosyal kökenlilerin geldiğini gösteren ve batılı araştırmacılar tarafından sıkça başvurulan prosopografi yönteminin kullanıldığı eserlerdir. Grup biyografisi olarak da tanımlanan prosopografik yöntem 1930 veya 1940'ların sonunda siyasî toplumsal tarih çalışmalarında gittikçe fazlalaşmış, Avrupa tarihçiliğine nazaran daha kısıtlı olmakla beraber Osmanlı tarihi çalışmalarına da uygulanmaya başlamıştır.³⁹ İslamiyet'in ilk döneminde yaşayanları tanımak için bir araya getirilen biyografik bilgiler ile daha sonra hadis ve tarih ilimlerinde isnad ve haber zincirlerinin güvenilirliğini saptamak gayesiyle nesiller üzerine yapılan araştırmalar; İslam kültüründe tabakât, vefeyât ve tezkire olarak adlandırılan eserleri ortaya çıkarmış ve bu çalışmalar çeşitli maksatlarla yapılan grup biyografilerini toplama geleneğini geliştirmiştir. Osmanlı'da da aynı tip telifler önemli bir yer tutmuş, devletin en üst mevkilerinde görev yapanları içine alan sınırlı biyografi koleksiyonları ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Akademi Yayınları, 2014. Ayrıca geç dönem medreselerinin durumunu ve yapılan ıslah hareketlerini içeren diğer bir çalışma: Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları, 1996.

Tanzimat devrine ve Tanzimat devrinden Tevhid-i Tedrisat'a kadar eğitim konusunun daha çok mektep ağırlıklı ele alınıp bu eğitim sistemi içinde medreselerin, gerileme düşüncesi üzerinden çok kısa olarak değerlendirilmesi için bkz. Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964. Türkiye'nin modernleşme tarihini Türk toplumunda eğitimin yerini vererek göstermeyi amaçlayan, medreselere çok az yer ayırarak Türk eğitim tarihini daha çok Cumhuriyet dönemi ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin ilk döneminden başlayıp 1923'e kadar getirilmesi için bkz. Andreas M. Kazamios, *Education and the quest for modernity in Turkey*, London, 1966. Bu eserde Osmanlı ulemâsının sosyal kökenlerinin incelendiği çalışmalarda olduğu gibi Cumhuriyet dönemi lise talebelerinin aile kökenlerine bakılmıştır. Türk eğitim tarihinin Osmanlı Devleti yanında Cumhuriyet dönemi de dahil genel olarak incelenmesi, ağırlık olarak mekteplere yer verilmeyle birlikte medreselere akli ilimlerin olmadığı, yeniliklere karşı çıkılan, ulemâ çocuklarının kayıldığı bir yer gözüyle bakılarak Osman Nuri Ergin'e benzer yaklaşımlar için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991; *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003. Sakaoğlu'nun; ifta görevine vurgu yapılarak ortadan kaldırılışına kadar şeyhülislamlığın devlet ve halk nazarındaki konumunun ortaya konulduğu ("19. Yüzyılda Şeyhülislamlık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 1, s. 263-270), kadılığın sınırlarının, fonksiyonlarının, tarihteki konumunun ("Havass-ı Re a Kadılığ: Eyüp", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla X. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler (12-14 Mayıs 2006)*, Eyüp Belediyesi, İstanbul 2006, s. 66-73) anlatıldığı ilmiyeyle ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

39 Prosopogra yöntemini kullanarak sancakbeyleri ve beylerbeyiler üzerine yazdığı eseri (*Sancaktan Eyalete*, s. 5-6) 1978'de basılan Kunt, prosopogra yönteminin özellikle son otuz kırk yıl içinde arttığını belirtmektedir.

40 Şeyhülislamların, Darüssaade ağalarının, veziriazamların, reisülküttapların biyografilerinin yer aldığı eserlerle imparatorluğun son zamanlarında Osmanlı Devleti'nin bütün önemli ➔

Biyografilerin yer aldığı eserler vasıtasıyla prosopografi yönteminin ulemâyyla ilgili olarak kullanıldığı çalışmalara ilk olarak 1962'de Norman Itkowitz'le rastlamaktayız. Itkowitz çalışmalarında umumiyetle Osmanlı Devleti'ndeki kariyer çizgisini ilmiye, kalemiye ve seyfiye şeklinde ayırmış; babaları ilmiyeden çocukların, babalarının kariyerlerini takip ettikleri iddiasında bulunmuştur. Bunun yanı sıra çocukların babalarının mesleklerini seçme eğiliminin ilmiyeye münhasır olmadığını, askeriye ve kalemiyedekilerin de baba mesleğini devam ettirme eğiliminde olduklarını vurgulamıştır. Daha sonra yapılan bu tür çalışmalarda da görüleceği üzere XVIII. yüzyılda ulemâ çocuklarının göreve gelip ulemâ elitinin olduğu üzerinde durmuştur. Itkowitz'in bu anlamda rastladığımız ilk makalesinde Taşköprüzade'nin eserinde yer alan Sultan Selim dönemindeki (1512-1520) elli ulemâdan babasının kim olduğu bilinen yirmi dört kişiye bakmış ve sadece üçünün ulemâ ailesinden olmadığını tespit etmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyıl ortasına kadar şeyhülislamlık yapan yetmiş iki kişinin geçmişini *İlmiye Salnamesi* ve *Sicill-i Osmanî* den tespit etmiş, babalarının kariyerleri hakkında bilgi edinilen kırk dokuz kişiden kırk bir tanesinin ulemâ ailesinden geldiğini söylemiştir.⁴¹ Joel Shinderle'in yazdığı başka bir makalede ise İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi ve İlmiye Salnamesi*'ndeki biyografik verileri kullanarak Tanzimat öncesi (1451-1839) ve sonrası (1839-1924) 129 şeyhülislamın sosyal kökenini/menşeyini, aile arka planını, kariyer içindeki hareketliliklerini incelemiştir. Tanzimat öncesi dönemde ulemâ aile sayısının ayırt edilebilir yoğunlukta olup ulemâ ailelerinin çocuklarını ulemânın çocuklarıyla evlendirdiklerini ve dolayısıyla evliliklerde patronaj olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında şeyhülislamlıkta baba oğul devamlılığı olduğuna ve bunların çoğunlukla İstanbul doğumlu olduklarına yer vermiştir. Tanzimat sonrasında ise ailelerden gelen şeyhülislam oranlarının düşük fakat İstanbul doğumlu olanların hâlâ külliyetli bir yer tuttuğuna dikkat çekmiştir.⁴²

şahıslarını içine alan *Sicill-i Osmanî* bu tür kaynaklara örnek verilebilir; bkz. Kunt, *Sancaktan Eyalet*, s. 8-9.

41 Albert Howe Lyber ve onu takip eden Gibb ve Bowen'ın Osmanlı yönetim kurumu ve İslamiyet kurumu olarak tanımladıkları durumun yanlışlığına ve ilmiye, sey ye, kalemiye şeklindeki üç kariyer çizgisinin daha doğru bir yaklaşım olduğuna dikkatin çekilmesi için bkz. "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 1962, sy. 16, s. 73-94. Aynı makalenin tercümesi için "18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu Norman Itzkowitz Armağanı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI.

42 Aynı zamanda şeyhülislamların hacca gitmesi ve batıyla olan ilişki hakkında bkz. "The Of ce of Seyh ül-Islâm and the Tanzimat-A Prosopographic Enquiry", *Middle Eastern Studies*, sy. 8/1, London 1972, s. 93-101. Edirne Vakası'ndan (1703) Sened-i İttifak'ın (1808) imzalandığı tarihe kadar olan zamanı kapsayan askeriye, kalemiye ve ilmiye arasında değişen ilişkilerin bazı veçhelerini tartıştığı ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ilmiye mesleğine yakınlarını yerleştirmesi, çocukların babalarının mesleklerini takip etmeleri, XVIII. yüzyılda ulemâ çocuklarının görevlere gelmesi ve ulemâ elitinin oluşması gibi diğer bahsettiğimiz

Konu ve vurgular itibarıyla Itkowitz'in etkisi görülen Suraiya Faroqhi ise Atai'nin *Şakaik Zeyl'*inde yer alan III. Murad zamanının ilk yüz ulemâ biyografisini kullanarak farklı sosyal arka plana sahip ulemânın ilmiyeye girişlerini ve sistem içindeki ilerlemelerini ortaya koymuştur. Faroqhi, Itkowitz'in aynı fikre sahip olduğu Gibb ve Bowen'in XVI. yüzyıl sonunda ve sonrasında ulemânın ilerlemesinde en önemli faktörün patronaj olduğu yönündeki düşüncelerini Atai'de yer alan biyografilerin desteklediğini belirtmiştir.⁴³ Bu çalışmasından başka Faroqhi toplumda ve yönetimde etkili olan ulemânın da dahil olduğu aileler üzerine araştırmalar yapmıştır.⁴⁴

Konu ve öne çıkardığı hususlar itibarıyla Itkowitz ve Faroqhi'nin etkisinde kaldığı anlaşılan Madeline C. Zilfi'nin 1703-1839 tarihini esas alıp İlmiye Defterleri, *Şakaik ve Zeylleri* gibi biyografi kaynaklarını kullanarak yaptığı doktora tezi⁴⁵ on iki yıl sonra genişletilerek bazı farklılıklarla kitaplaşmıştır. XVII ve XVIII. yüzyıla yoğunlaşan Zilfi; ulemâ ailelerinden gelenler, huzur derslerine katılanlar gibi kendi ifadesiyle elit ulemâ ile Sufiler ve resmi ulemâyı uyuşmayan Kadızadeliler üzerinden alt tabaka gördüğü vaizleri işlemiştir. En önemlisi de ilk dönemde birey olarak ilmiye mensupları ön planda iken XVIII. yüzyılda büyük ulemâ ailelerinin ilmiye sınıfına hâkim olduğu üzerinde durmuş, elit aile çocuklarının ilmiyedeki ilerleyişine dikkat çekmiştir.⁴⁶ Bireysel olarak alimlerin parladığı ilk döne-

makalelere benzer konular için bkz. "Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff and Roger Owen (eds.), Southern Illinois University Press, America 1977, s. 15-26.

43 Ulemâ biyografilerinden yola çıkarak onların eser vermeleriyle kariyerleri arasında bağlantı olup olmadığı, vakıflarla ulemâ ilişkisi, medrese dereceleri, Anadolu, Balkanlar, İstanbul gibi yerlerde medreselerin dağılımı, medreselerdeki müderris sayısı ve müderrislerin görevde kalış süreleri, en önemlisi de yüksek dereceli ulemânın medrese öğrencilerine karşı Sultan ve onun yönetimini desteklemesi, düşük dereceli ulemânın ilmiye hiyerarşisinde aile ilişkileri, patronaj ayrıcalıklarının olmadığını söylemesi için bkz. "Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteen Century", *JIMES*, 1973, sy. 4, s. 204-218.

44 Vakıflarla bağlantılı olarak Hacı Bektaş, Mevlevî ve Ahi Evran gibi mahalli güce sahip şeyh aileleri için bkz. "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri (Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973)*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 197-229. Devlet yönetimine paşa ve vezir yakınlarının alınması gibi bir halin ulemâ kesiminde 1703 Feyzullah Efendi ya da diğer bir ismiyle Edirne Vakası'nda görülmesi ve büyük ailelerin vilayetlerdeki önemli etkisi hakkında bkz. "An Ulama Grandee and his Household" (Upon the occasion of new book concerning the "Edirne Vakası"), *OA*, sy. 9 (1989), s. 199-208.

45 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Mehmed Süreyya ve Bursalı Mehmed Tahir'in biyografi kitaplarıyla döneminde ve sonrasında yazılmış kaynak kitapların kullanıldığı, daha sonra yayımlanacak kitabından farklı olarak ilmiye kaynak ve literatürünü değerlendirdiği tezi: "The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship", Doktora tezi, The University of Chicago, December 1976.

46 Ulemânın devlet ve halkla olan ilişkilerinin daha çok XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıldan örnekler verilerek anlatılması, Selâtin Camii vaizlerinin etkilerinin Kadızadeliler üzerinden ele alınıp onların Su lerle olan çekişmeleri, Sultanla ulemânın yakınlığı bir ortam olarak tasavvur ➤

me vurgu yapıp ulemâ ailelerinin dolayısıyla ulemâ aristokrasisinin oluştuğunu, ilmiye sınıfında yüksek makamlara (şeyhülislamlık, kadıaskerlik ve kadılık) zadedgândan ve önemli kişilerin himayesindekilerin geldiğini iddia ettiği doktora teziyle başlayan fikirleri, başka çalışmalarında da devam etmiştir.⁴⁷

edilen Huzur dersleri ve birkaç kişinin biyografisi dikkate alınarak ilmiye/ulemâ hakkında yapılan genellemeler/sonuçlar için bkz. *Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica Minneapolis 1988. Türkçesini İngilizcesinden zor anladığımız tercümesi *Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası*, çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2008.

47 Doktora tezinin bitiminden, genişletilerek kitaplaşmasına kadarki süreçte ve kitabın basımından sonraki zamanlarda kitabıyla bağlantılı olarak yayımlanan makale ve tebliğleri şöyledir: XVIII. yüzyılın ortalarında genç bir müderrisin hayatıyla ilgili ve dolayısıyla bu dönemin ilmiyesi hakkında şahsi bilgiler bulunan yazma eserden yola çıkılarak mollazadelerin atamalarda ayrıcalıklarına dikkat çekilen yazısı için bkz. "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies*, 1977, Cambridge, sy. 1, s. 157-173; "Bir Müderrisin Günlüğü Osmanlı Biyografisine Yeni Bir Kaynak", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, çev. Hamit Er, 2003, sy. 12, s. 89-99.

Mollaların aile kökenlerinin, eğitimlerinin, evlilik bağlarının, kariyerlerinin tasvir edilip XVIII. yüzyılda ulemâ ailelerinin tezahür ettiği ve büyük molla olarak tabir edilen şeyhülislamların, kadıaskerlerin, mevleviyet kadıların çocuklarının yüksek mevkilere ulaştığını ve ailelerin ilmiye aristokrasisini oluşturduğunu dolayısıyla büyük köklü ailelere ve alt gruplara mensup olanların terakülünde farklılıklar bulunduğunu iddia ettiği çalışması hakkında bkz. "Elite Circulation in the Ottoman Empire Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1983, sy. 26/3, s. 318-364.

İlmiye kaynaklarından bahsedildikten sonra İstanbul medrese, müderris ve talebeleri hakkında bilgi vererek medrese sisteminin gösterildiği ve XVIII. yüzyıl sonu ilmiye kurumunun değerlendirildiği yazısı için bkz. "The İlmiye Registers and the Ottoman Medrese System Prior to the Tanzimat", *Collection Turcica, vol. III, Contributions à l'Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, in Jean-Louis Bacqué-Grammont and Paul Dumont (eds), (Louvain: Éditions Peeters 1983), s. 309-327.

XVII. yüzyılda Kadızadeli vaizlerin Su lerle mücadelesinin anlatıldığı, onların resmi ilmiye hiyerarşisinden olmayıp düşük seviyeli dini meslek sahibi Cuma vaizi olduklarının vurgulandığı yazı için bkz. "The Kadızadeli: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 1986, c. 45, sy. 4, s. 251-269; Aynı makalenin Türkçesi: "Kadızadeli: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri", *Türkiye Günlüğü*, çev. Hulusi Lekesiz, Kasım-Aralık 1999, sy. 58, s. 66-79. Benzer şekilde vaizlerin Osmanlı ulemâ çizgisinden olmayıp ilmiye hiyerarşisinin altında bulunduğu söylenen ve Kadızadeli hareketinin tamamıyla başarısız olduğundan sözedilen makale için bkz. "Vaizan and Ulema in the Kadızadeli Era", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler V*, Ankara: TTK, 1994, s. 2493-2500.

Sultanın; ulemânın alimlik sıfatıyla bireysel olarak ilgilenmek durumunda kalıp ulemâyıla münasebetinin sağlandığı, entelektüel tartışma yapıldığı söylenip ulemânın maddi manevi statüsünün yükseltildiği vurgulanan Huzur derslerinin ele alındığı yazısı için bkz. "Huzur Dersleri: The Uses of an Invented Tradition", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK, 1990, s. 755-757. Aynı şekilde imparatorluk patronaj ve seremonisi olarak görülen Huzur derslerinin konu edildiği çalışması için bkz. "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, April-June 1993, sy. 113/2, ➤

David Kushner'in Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı beş ciltlik kitabının her bir cildinden yüz kişiyi esas alarak toplam beş yüz kişiyi incelediği makalesi bu sınıflandırma içinde verebileceğimiz iyi örneklerden biridir. XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başındaki ulemânın sosyal ve ekonomik arka planı ile görev alanları ve terfileri incelenmiş, Faroqhi tarafından ortaya çıkarılan XVI. yüzyıl ulemâsının terfi ve kariyerlerindeki etmenlerin değişmediği söylenmiştir. Ulemânın bazı önemli saygınlıklarını ortadan kaldıran Tanzimat döneminin aynı zamanda yeni hukuki sistemde ulemâyaya yer sağlayarak reformlara karşı direniş kuvvetini kırdığını dile getirmiştir.⁴⁸ Kushner'in merkeze aldığımız bu makalesinden önce, Tanzimat dönemi ve sonrasındaki ulemâyı modernleşme bağlamında ele aldığı yazıları bulunmaktadır.⁴⁹

Hemen hemen aynı kaynakları esas alarak prosopografik yöntemi kullanan iki kişinin, merkez ulemâsı yerine diğerlerinden farklı olarak Rumeli ve Kafkas ulemâsını konu alan Fransızca makaleler yazdıkları görülmektedir. Bunlardan Nathalie Clayer Rumeli'deki Libohova/Ergiri'yi tercih etmiş, daha çok Sadık Albayrak'ın *Osmanlı Ulemâsı* adlı kitabını ve kısmen *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahval Defterleri*'ni kullanmıştır. Clayer, 1826-1889'da doğan 109 kişinin biyografisinden yola çıkarak Tanzimat sonrası Ergirili kadıların sosyal kökenlerini, eğitimlerini, toplumsal rollerindeki dönüşümü yani kariyerlerini incelemiştir.⁵⁰

s. 184-191. İlk dönem Osmanlı ulemâsı ve son dönem (XVIII. yüzyıl) Osmanlı ulemâsının karşılaştırıldığı, yüksek dereceli ulemâ (kadı, kadıasker ve şeyhülislam) baz alınarak ilmiyeye giriş ve yükselişleri etkileyen faktörler (adam kayırma, hamilik, aile etkisi) ile ulemânın sarayla yakınlaşmasının anlatıldığı makalesi için bkz. "The Ottoman ulema", *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire 160-1839*, Suraiya N. Faroqhi (ed.), Cambridge University Press, 2006, c. 3, s. 209-225. Aynı makalenin Türkçesi için bkz. "Osmanlı Uleması", *Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, Suraiya Faroqhi (ed.), çev. Fethi Aytuna, İstanbul: Kitapyaymevi, 2011, s. 255-274.

48 "Career Patterns Among the Ulema in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara: TTK, 1994, s. 165-171.

49 İlmiyeyle ilgili daha önce yaptıkları ise ulemâyı modernleşme bağlamında ele alan çalışmalar tasni nde vermemiz gereken; ulemânın meşveret meclislerinde, hukukta, eğitimde ve yönetimdeki konularını inceleyip onların farz edilenden farklı olarak sistemdeki yerlerini koruduklarını ve kendilerine geleneksel görevlerinin dışında istihdam alanları sağladığını söylediği çalışma için bkz. "The Place of the Ulema in the Otoman Empire During the Age of Refom 1839-1918", *Turcica*, 1987, sy. 19, s. 51-74. Osmanlı İmparatorluğu'nun son şeyhülislamlarından Musa Kazım'ın kirlerini kendi yazılarından tanımlayıp analiz ettiği yazısı için bkz. "Şeyh-ülislâm Musa Kâzım Efendi's Ideas on State and Society", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK, 1990, s. 603-610.

50 "Les Cadis De L'après Tanzimat: L'Exemple Des Cadis Originaires D'Ergiri Et Libohova", *Turcica*, 2000, s. 32, 33-58. Yine aynı kaynaklardan yola çıkılarak entelektüel bir kasaba olarak nitelendirilen Ergiri'deki kadıların ve biraz da kadılarla karşılaştırmalı şekilde müderrislerin ele alındığı, Clayer'in bahsettiğimiz makalesindeki gibi kadıların hangi ➔

Alexandre Toumarkine ise XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlangıcı yani Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Lazistan Sancağı ve ona bağlı nahiyelerdeki ulemâyı tercih etmiştir. Onların coğrafi ve sosyal kökenlerini, göç etmelerini, dil ve kültürlerini, İstanbul'la olan bağlantılarını, eğitimlerini, himaye ve aile bağlarını Sadık Albayrak'ın *Osmanlı Ulemâsı* isimli eserine kısmen de *Trabzon Vilâyet Salnamesi* ile *İlmiye Salnamesi'* ne dayanarak incelemiştir.⁵¹

Bu sınıflandırmada vereceğimiz Denise Klein, *Şakâik Zeyli Vekâiyü'l-Fuzala'yı* esas alarak XVII. yüzyıl ulemâsının sosyal kökenlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. İlmiyeye girişlerde ve ilmiyedeki ilerleyişlerde İstanbullu olup olmamak, ulemâ ailesinden gelip gelmemek gibi çeşitli bölgelerin ve farklı sosyal grupların etkisini prosopografik yöntemle göstermeye çalışır. Sonuçta alt düzey ilmiye mesleklerinin, ulemâ ailelerine mensup ve statüsü yüksek olmayanlara yani ulemâ halkasının dışındakilere açık olduğunu belirtir.⁵²

Prosopografik yöntemi kullanan diğer bir yazar da Baki Tezcan'dır. *Şakaik Zeyller'* ni kullanarak 1550-1650'deki şeyhülislamın ve kadıaskerlerin listesini ve XVII. yüzyılın önemli ailelerinden Sadeddinzadelerin aile bağlarını vererek ailelerden oluşan elit ulemâ profilini ortaya çıkarmıştır. Mevâlinin ayrıcalıklı bir sınıf, ilmiye zirvesindeki görevlerin birkaç ulemâ ailesinin tekelinde olduğunu vurgulamıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi Zilfi'nin iddialarını desteklemiştir.⁵³

Bu grupta vereceğimiz son kişi Halil İbrahim Erbay ise Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar olan uzun bir zaman dilimini doktora tezinde esas almıştır. Genellikle çalışmalarda tercih edilen yüksek düzey ulemâ yerine; İstanbul'daki medreseleri, müderrisleri ve talebeleri inceleyerek hem modernleşmeyle ilmiye/ulemâ arasında bağlantıyı göstermeye çalışmış, hem de müderrislerin sosyal, kültürel arka planını incelemiştir. Daha

ailelerden geldiklerinin ve babalarının mesleklerinin, hangi vilayetlerde görev yaptıklarının ve hangi görevlere yükseldiklerinin, XIX. yüzyılın sonlarında kadı ailesinin yeni stratejik görevlerinin işlendiği, ulemânın bölgedeki durumunun 1920'lere kadar getirildiği yazısı için bkz. "Investing in the Intellectual Capital: The Kadi of Gjirrokastër and Libohova and Their Descendants", *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans (Tirana, Albania, 4-7 December 2003)*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 115-124.

51 Yukarıda bahsedilenlerden farklı olarak 1869 yılında Lazistan Sancağı'ndaki Müslüman dini eğitim kurumlarını ve Kuzey Kafkasya, Acara ve Lazistan menşeli Mekteb-i Nüvvab mezunlarını iki tabloda verdiği makalesi için bkz. "Oulèmas Originaires du Lazistan, d'Adjarie, de Circassie et du Daguestan pendant les dernières décennies de l'Empire Ottoman (n XIXème siècle – début XXème siècles) Approche préliminaire", *Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran 1555-1914*, Raoul Motika et Michael Ursinus (ed), Wiesbaden: Reichert 2000, s. 49-67.

52 2005 tarihli olup daha sonra bu tezi basılmıştır: *Die Osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts: Eine Geschlossene Gesellschaft?*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2007.

53 Baki Tezcan, "The Ottoman Mevali As ' Lords of the Law'", *Journal of Islamic Studies*, sy. 20:3, 2009, s. 383-407.

önceki çalışmalarda söylendiği gibi medrese kökenli yüksek dereceli bürokratların özellikle eğitim reformlarında yer aldığını, medrese mezunlarının yeni ortaya çıkan görevler arasında hususiyetle yeni mekteplerde istihdam edildiğini ve bu durumun halk desteğinin alınmasına dolayısıyla ulemânın yeni kurumlara katkı sağlamasına sebep olduğunu belirtmiştir. Özellikle 230 sicil dosyasına bakılarak müderrislerin sosyal arka planlarının da incelendiği tezin; kadı, kadıasker, şeyhülislam gibi yüksek rütbeli ulemânın esas alınarak yapıldığı çalışmalardan farkı Denise Klein'in çalışmasına benzer şekilde İstanbul'da taşra kökenli müderrislerin çoğunlukta olduğunun söylenmesi ve bunun yanında İstanbul müderrislerinin çoğunun düşük düzey ulemâ çocukları olduğunun, yüksek düzeydeki ulemâ çocuklarının medreselerde müderrisliği değil, şer'î mahkemelerde kadılığı tercih ettiklerinin iddia edilmesidir.⁵⁴

III. İlmiye Teşkilatına Dair Çalışmalar

Medreseyle ilgili çalışmaların incelendiği İhsanoğlu'nun makalelerinden daha önce bahsetmiştik. Burada medrese tarihiyle ilgili çalışmalara İhsanoğlu'nun II. Meşrutiyet'ten başlatıp Uzunçarşılı'ya kadar getirdiği yerden devam edecek, Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilatı* adlı eseri ve daha sonrasında yapılan çalışmalara yer vereceğiz.⁵⁵

Uzunçarşılı'nın birçok alanda yazdığı eserler gibi ilmiye teşkilatı konusunda yazdığı eser de bu konuda çalışacaklar için ilk müracaat kitabıdır. Eserde klasik dönem ağır basmakla birlikte ilmiye teşkilatıyla ilgili mevzular, Osmanlı Devleti'nin ilk döneminden başlatılıp II. Meşrutiyet sonrasına kadar getirilmiştir. Daha sonra ilmiye/ulemâ üzerine söylenecek her husus bu kitap üzerine inşa edilerek öncü eser haline gelmiştir.⁵⁶

54 II. Abdülhamid dönemi ağırlıklı olup daha çok Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşayanların biyografilerinden yola çıkılarak yapılan değerlendirmeler için bkz. "Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period", Doktora tezi, Philosophy in History in School of Oriental and African Studies, Supervisor: Benjamin Fortna, London, 2009.

55 Uzunçarşılı'dan önce dikkat çeken yazılardan biri Şerafettin Yaltkaya'ya ait olup ilk 1940 yılında (*Tanzimat I*, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", Maarif Matbaası, İstanbul, s. 463-467) yayımlanmıştı. Medreselerin ve ulemânın Fatih döneminden Sultan Abdülmecid'e kadar anlatıldığı, Kanuni döneminden sonra medreselerin kendi haline bırakıldığı iddia edilen bu yazının aynen 1999 yılında da (MEB, İstanbul 1999, s. 463-467) yayımlandığı görülmektedir.

Bir diğer yazar da *İslam Ansiklopedisi*'nin "Mescid" maddesinde (Maarif Basımevi, İstanbul 1960, c. 8, s. 1-118) "Osmanlı Devri Medreseleri"ni yazan (s. 71-77) Cavit Baysun'dur. Cavit Baysun'un makalesinde medreseler, Osmanlı'nın ilk döneminden ıslah edilmesi ve lağv edilmesine kadar ilerleme gerileme kavramı üzerinden genel olarak anlatılmıştır. Medreselerin işleyişini ele aldığı makalesinde XVI. asrın sonlarından itibaren hesap, hendese ve heyet gibi derslerin kaldırıldığını söyleyerek birçok yazar gibi medreselerin gerilediğini iddia etmiştir.

56 İlk basımı 1965 (Ankara: TTK) yılında gerçekleşen eserde medrese/medresede okutulan ➡

Uzunçarşılı'dan sonra ilk dikkat çeken çalışma; Şehabettin Tekindağ'ın kuruluşunda Türklerin rolü ve Anadolu medreseleri gibi konuları işleyerek Osmanlı Devleti'nden devam ettirip kaldırılışına kadar medreseleri ele aldığı makaledir. Bu makalede daha sonra yapılan çalışmalarda görüleceği üzere ilk padişahlar döneminde inşa edilen medreselerle XVII. yüzyıl Osmanlı medreselerinin listesi verilmiştir.⁵⁷

Cahit Baltacı'nın doktora tezi olarak başlayan çalışması, ana kaynaklara dayanılarak medreselerle ilgili yazılan ilk Cumhuriyet dönemi kitaplarından. Sekiz bölümden oluşan eserin asıl orijinal kısmı beşinci bölümde; XV-XVI. yüzyıl Osmanlı medreseleri yirmili medrese derecesinden altmışlı medrese derecelerine kadar alfabetik olarak kısa bilgilerle verilmiş, bu medreselerde görev yapan müderrisler de kısa tayin bilgileriyle aktarılmıştır.⁵⁸

dersler, müderris ve müderrislikle ilgili hususlar, kadılık/kadılar, padişah hocaları, kadıaskerler, nakibüleşraflık, müftülük veya şeyhülislamlik ele alınmıştır. Ayrıca Huzur dersleri, maktul şeyhülislam, ilmiyenin islahı için muhtelif tarihlerdeki emir ve fermanlar, ilmiye rütbeleri gibi hususlar da incelenmiştir; bkz. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1984.

Uzunçarşılı'nın ilmiye konusundaki bu öncü çalışmasından başka ilmiye ve ulemâ ile ilgili başka çalışmaları da mevcuttur; İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadılıklarının idarî olarak nereleri kapsadığı ve icraî görevlerinin neler olduğunu anlatan kadılık sistemiyle ilgili kısa bir giriş mahiyetindeki yazısı için bkz. "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, sy. 3, s. 25-32.

Uzunçarşılı'nın yaptığı çalışmalara genel olarak bakıldığında çok fazla olmasa da onun her kesimden insanın hal tercümesini yazdığını görürüz. XVII. asrın ortalarıyla XVIII. asrın ilk yarısında yaşayarak müderrislik, kadılık ve kadıaskerlik yapmış bir alimin hayat hikayesinin ele alındığı yazı için bkz. "Değerli Türk Alimi ve Güzel Sanatlar Üstadı Abdülbaki Arif Efendi", *Bellelen*, Ankara 1958, c. 22, sy. 85, s. 101-115; Ulemâ, Meşâyih, Edib ve Şairlerin kısa biyogra lerinin verildiği çalışma için bkz. *Karesi Meşâhiri (Balıkesir Meşhurları)*, Mehmet Sarı-Ahmet Karaman (haz.), Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir, 1999.

Uzunçarşılı'nın talebesi M. Kemal Özergin de ilmiye teşkilat tarihi için önemli sayılabilecek bir çalışma yapmış, 1078/1667-68 yılındaki Rumeli kadılıklarının düzenlenmesini içeren bir defteri incelemiştir; bkz. "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 251-309.

57 Şerafettin Yaltkaya'nın daha önce bahsettiğimiz makalesindeki kıfı yapıyla ele alınan "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1973, s. 3-54.

58 *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1-2 c., İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005. İlk yayını 1976'da gerçekleşen kitabın girişinde Osmanlı ve öncesindeki eğitimle ilgili genel bilgiler, birinci bölümde medrese elemanları, okutulan dersler ve kitaplar, daha sonraki bölümlerde XV-XVI. asırlarda ilmiye/medrese teşkilatı, Osmanlı medreselerinde gerileme ve alınan tedbirler, Osmanlı medreseleri ve müderrisleri, Osmanlı Darülkurraları, Darülhadisleri, Tıbbi medreseleri ve müderrisleri XV-XVI. yüzyıl bazında incelenmiştir. Baltacı (a.g.e., c. 2, s. 907), ister faal ister gayr-ı faal olsun XV-XVI. asırlarda Osmanlı medreselerini ve müderrislerini kesin tespit edemediğini beyan etmekle birlikte XV-XVI. asır Osmanlı medreseleri ile ilgili çalışmalarını tamamladığını XVII-XX. asır Osmanlı medreselerine yönelmek istediğini söylemiştir.

Aynı dönemi içeren medreselerle ilgili başka bir eser de Mustafa Bilge'ye aittir. Baltacı'ya ait eserin ilk baskısından önce doktora tezi olarak savunulan ve daha sonra yayımlanan bu eserde Osmanlı'nın ilk döneminden II. Murad zamanına kadar yapıldığı tespit edilen medreseler; Baltacı'dan farklı olarak İznik, Bursa ve Edirne medreseleri merkezinde ele alınmış, ayrıca 27 yerin tespit edilen medreseleri verilmiştir.⁵⁹

Onun bu alandaki diğer çalışmaları; Kadıaskerlerin ilmiye mensupları için tuttuğu Ruznamçe Defterleri'nin tanıtıldığı yazı için bkz. "Kadı-asker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti*, İstanbul 1979, c. 4, sy. 1, s. 55-100. Bu makalede Sultan Abdülmecid dönemine ait ruznamçelerin olduğu da görülmektedir. Cahit Baltacı'nın makalesinde eksik olup Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan - Sultan Abdülmecid döneminden önceki döneme ait - ruznamçelerin tanıtıldığı İsmail Erünsal'ın da bir yayını ("Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *İslam Medeniyeti*, Haziran 1980, c. 4, sy. 3, s. 19-31) vardır.

Bunun yanında ilmiyeyle ilgili bu kaynakların kullanılmasıyla yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Meselâ BOA'da memurlarla ilgili Ruus Defterleri olduğundan bahseden ve 1611-1618'e ait Ruus Defterini kullanarak müderris tayin ve medrese listelerini alfabetik tablolar halinde veren "Ruûs Defterlerinde Medreseler ve Müderrisler", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, c. 1, Compiled by Mustafa Kaçar Zeynep Durukal, IRCICA, İstanbul 2006, s. 701-735.

Baltacı'ya dönersek onun çalışmalarını; doktora tezi olarak hazırladığı medreselerle ilgili kitabın bir devamı ya da tamamlayıcısı olarak sürdürdüğünü görürüz. Genel itibariyle kitabında olduğu gibi başta medrese olmak üzere ilim/egitimle ilgili olarak cami, darülhadis gibi müesseseleri ele almıştır: Medrese dışında eğitim yerlerini ve medreseleri üç kısma ayırarak anlattığı yazı için bkz. "XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim Ve Öğretim Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1976, c. 15, sy. 1, s. 16-22; hadis ilimlerinin çokluğundan dolayı açılan Darülhadislerin Osmanlı'daki yayılma ve gelişmesinin anlatıldığı yazı için bkz. "Dârül-Hadîsler", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1980, 35-40; eğitimin dünü ve bugününün anlatıldığı, gelecek eğitim sisteminin nasıl olması gerektiğine dair önerilerin bulunduğu cep kitabı niteliğinde eser için bkz. *MaarifSistemimiz*, İstanbul: İslam Medeniyeti Vakfı Yayınları, 1980; İstanbul dışında ve İstanbul'da yapılan mescid/cami, medrese, mektep, han/hamam, imaret isimleriyle özellikle Sahn-ı Seman medreseleri, müderrisleri ve okutulan derslerin verildiği, yazılan eserlerin ve ilmi toplantıların çok genel anlatıldığı yazı için bkz. "Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semân Medreseleri", *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, c. 1, s. 237-251; Klasik dönem Osmanlı ilim müesseselerinin camiler, tekkeler, medreseler ve kütüphaneler üzerinden ele alındığı makale için bkz. "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", *İslâmî Araştırmalar*, Ankara 1999, c. 12, sy. 3-4, s. 259-262; Osmanlı eğitim ve öğretimini özet bir şekilde örgün ve yaygın eğitim olarak anlattığı yazı için bkz. "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, sy. 11, 446-462; XVI. yüzyılda Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve eserler hakkında Taşköprülüzâde'nin önemli birer kaynak olduğunu gösteren yazı için bkz. "Taşköprüzâde'nin Osmanlı Eğitimine Katkıları, İlmî Görüşleri ve İlim Tasnı", *Taşköprü'den İstanbul'a Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler Sempozyumu*, Kastamonu-Taşköprü: Taşköprü Belediyesi Yayınları, 2006, s. 65-79; XV-XVI. yüzyıl Üsküdar'ındaki medreselerin tanıtıldığı yazı için bkz. "XV-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007) Bildiriler I*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008, s. 97-102.

59 *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984. ➤

Medreselerle ilgili çalışmalarına Baltacı'yla hemen hemen aynı dönemde başlayan ve Baltacı'nın kitabından bir yıl sonra eseri/makalesi basılan Mübahat Kütükoğlu da bu alanda bahsedeceğimiz önemli yazarlardan biridir. Baltacı'dan farklı olarak tüm Osmanlı medreselerini değil İstanbul medreselerini merkeze almış, klasik dönemden ziyade XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıla erişen medreseleri incelemiştir.⁶⁰

Doktora tezi olarak savunulduktan yıllar sonra basılan bu eserin bibliyografyasında, ilk baskısı 1976 yılında olan Cahit Baltacı'nın eseri görülmektedir. Baltacı'nın ilk baskısının önsözünde bahsedilip bibliyografyasında olmayan Bilge'nin eseri 2005 baskısının bibliyografyasında bulunmaktadır. Baltacı (XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. VI) Bilge'nin doktora tez tarihini 1974 ("İlk Osmanlı Medreseleri", Üniversite Kütüphanesi, Tez, nr. 11324) olarak verirken Bilge, tezini 1975'te savunduğunu söylemektedir.

60 XX. Asra Erişen *İstanbul Medreseleri*, Ankara: TTK, 2000. Yıllar önce yazılmış iki eserin bir şekilde tekâmül etmiş hali sayılan bu kitabın girişinde Kütükoğlu İslam dünyası ve Osmanlılarda ilk medreseler, İstanbul medreseleri, okutulan dersler, müderris seçimi ve öğretime başlama merasimi gibi medreselerde eğitim, medreselerde hayat ve buraların imarını anlatmıştır. Sonraki bölümlerde İstanbul medreselerini bölgelere ayırıp buralarda bulunan medreseler hakkında isimlerine göre bilgiler vermiş ve metnin içine medrese plan ve fotoğraflarını koymuştur. Eklerde İstanbul ve Bilâd-ı Selâse medreselerinin ve İstanbul medreselerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığını gösteren cedvel ile dersane ve bir odası kalmış medreseleri gösteren cedvel bulunmaktadır. Daha önceki çalışmalarından farklı olarak BOA ve özellikle Evkaf Nezareti evrakından, İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'ndeki medreselere ait tamir ve muhasebe kayıtlarından yararlanmış, ayrıca *Takvim-i Vekâyi*'deki bilgilere de yer vermiştir.

Kütükoğlu'nun İstanbul medreseleri üzerine yaptığı çalışmalar bahsettiğimiz çalışmadan çok önce 1970'lerde Konya Koyunoğlu Kütüphanesi'nde rastladığı şeyhülislamın emriyle hazırlanan 13 Rebiulahir 1286 (1869) tarihli medrese listesiyle başlamış ve 1869'da *Faal İstanbul Medreseleri* adıyla hem makale (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1977, sy. 7-8, s. 277-392) hem de önsözle birlikte kitap (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977) halinde yayımlanmıştır. Her medresenin ayrı ayrı kaydedildiği listede toplam nüfus yanında kaç dersiam bulunduğu, her dersi ne kadar talebenin takip ettiği ve bu tarihte hangi derslerin okutulduğu görülmektedir. Medreselerin çoğunlukla banisinin ismiyle verilmesi onların nerelerde olduğunu tespit etmeyi zorlaştırmasına rağmen Kütükoğlu medreselerin İstanbul'daki yerlerini bulmaya çalışmış, medrese listelerini verdikten sonra bu medreseler hakkında Baltacı gibi kısa bilgiler vermiştir. İstanbul medreseleriyle ilgili ikinci çalışması İstanbul Müftülüğü'ndeki Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri'nin neşridir. Diğer çalışması gibi hem makale ("Dârü'l-Hilafeti'l 'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1978, c. 7, sy. 1-2, s. 1-212) hem de kitap (*Dârü'l-Hilafeti'l 'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978) olarak yayımladığı bu çalışmada; XVIII. asırdan itibaren çeşitli müesseselerde ıslahatlar yapıldığı halde medreselere XX. asra kadar dokunulmadığına dikkat çekmiş, II. Meşrutiyet'ten sonra ilk ıslahatın İstanbul medreselerinde başlatılarak bunların tek bir medrese kabul edildiğini söylemiştir. Bu medreseyle ilgili genel bilgilerin yanında ilk iki senenin haftalık ders programı ve medrese kadrosu hakkında bilgi vermiş, bu medreseleri ve talebe sayısını tablo şeklinde aktarmıştır. "1869'da Faal İstanbul Medreseleri" yazısının tamamlayıcısı olarak gördüğü bu yazısında medreseleri içeren 1914 tarihli defterin transkribini vermiştir. ➤

Baltacı ve Kütükoğlu'nun eserlerine benzeyen ancak sadece taşradaki bir bölgenin medrese veya müderrislerine yönelik çalışma yapanlar da vardı. Meselâ Bursa medreselerini doktora tezi olarak hazırlayıp daha sonraki çalışmaları, benzer konulu kitap⁶¹ ve makalelerle⁶² devam eden Mefail Hızlı bunlardan biridir.

Kütükoğlu'nun medreselerle ilgili rastladığımız bir çalışmasında ise ("Medreseler", *Fatih ve Dönemi*, İstanbul: Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, 2004, s. 321-327) XIX-XX. yüzyılı esas alan eserlerinden farklı olarak İstanbul'un fethinden sonra başlayan imar faaliyetleri sırasında inşa olunan medreseler ve bu medreselerin sonraki yıllarda geçirdiği değişiklikler ele alınmıştır.

- 61 1991 tarihinde savunulan bu tezde ayrıca medreselerin ziki yapısı, medreselerin inşa ve tamiri, medreselerin dereceleri, Bursa ihtisas medreseleri ve müderrisler, müdirlere, idari personel de dahil medrese kadrosu, öğrencilerle öğretim programları ele alınmıştır. Bursa Mahkeme Sicilleri'ne dayanılarak XIV-XVI. yüzyıldaki Bursa medreselerinin esas alındığı doktora tezi daha sonraki yıllarda iki ayrı kitap halinde yayımlanmıştır: Doktora tezinin, medreselerin işleyişi ve medrese kadrosunun anlatıldığı dördüncü bölümünden oluşan ve sonucu bu bölüme göre yazılan eser için bkz. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa: Esra Fakülte Kitabevi, 1997; Doktora tezinin ilk üç bölümünde yer alan XIV-XVI. yüzyıl padişahlarının tahtta buldukları dönemdeki Bursa medreselerinin ele alınıp sonucu bu bölümlere göre düzenlenen eser için bkz. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- 62 Bursa medrese ve ulemâsı üzerine yoğunlaşan Mefail Hızlı; çoğunlukla Bursa Şer'iye Sicilleri'nden yola çıkarak çalışmalarına vücut vermiş, daha çok klasik dönem üzerine yazılar yazmıştır: Medreselerin İslam dünyasından Osmanlı Devleti'ne nasıl tevarüs ettiğini göstermeye çalıştığı yazı için bkz. "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. 2, sy. 2, s. 273-281; bir önceki makaleyle benzerlikler içermekle birlikte Osmanlı ve Bursa'daki ilk medrese ve müderrislerle yoğunlaşan yazı için bkz. "Osmanlılarda İlk Medreseler İlk Müderrisler", *Milli Kültür*, Eylül 1991, sy. 88, 27-31; XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilediği söylenen medreselerin bozulma sebepleri ve alınan tedbirler üzerinde dönemin ilim adamlarının eserlerindeki bilgilerden yola çıkarak değerlendirme yaptığı yazısı için bkz. "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *UÜİFD*, 1994, c. 6, sy. 6, s. 71-82; Bursa'daki medreselerin daha çok müderrislerine kısmen de öğrencilerine ne tür nakdî ve aynî ödemelerde buldukları, aş ve fodlaların hangi imaretlerden tedarik edildiği gibi orijinal bilgilerin yanında 726-985 Bursa kadı listesinin yer aldığı yazma eseri yorumladığı ve aynı zamanda transkribini verdiği "Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: "Müderrisîn Vezâi " ", *UÜİFD*, 1999, c. 8, sy. 8, s. 97-133; kitaplarının özeti mahiyetinde Bursa medreselerinin anlatıldığı yazısı için bkz. "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, Ankara 2002, sy. 11, s. 426-435; Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethetmesinin ardından yaptırdığı medrese ve mektep gibi birkaç eğitim-öğretim kurumunun tanıtımına yer verdiği "Orhan Gazi'nin Bursa'ya Kazandırdığı Eğitim-Öğretim Kurumları", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, c. 1, Compiled by Mustafa Kaçar Zeynep Durukal, IRCICA, İstanbul 2006, s. 761-774; yine Bursa'daki bir medresenin bânisinin, medreseyle ilgili idari hususların ve medresede görevli XVI. yüzyıl müderris biyogra lerinin yer aldığı yazısı için bkz. "Sevgiyle Yükselen Bir Yapı Topluluğu Emirsultan Külliyesi ve Medresesi", *Emir Sultan ve Erguvan Toplumsal Bir Çağrı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Nisan 2007, s. 143-153; medreselerde okutulan eserlerin medreselerin ilk döneminde yazıldığını ve XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar değişikliğe uğramadan okunmaya devam ettiğini iddia ederek medreselerdeki dersler ve bu derslerde okutulan kitapları verdiği yazı için bkz. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler," *UÜİFD*, Bursa 2008, c. 17, sy. 1, s. 25-46; XVII. yüzyılda yaşamış Vâni Efendi'yi biyogra kaynağı olarak gördüğü terekesine ➤

Doktora tezinde Baltacı gibi klasik dönemi ele alan Hızlı, medreseleri padişahlarn tahtta buldukları döneme göre anlatmıştır.

Medrese tarihçiliği üzerine daha önce bahsettiğimiz Ekmeleddin İhsanoğlu'nun ayrıca Osmanlılarda ilim/bilim, modern ilimlerin/bilimlerin Osmanlılara girişi ile Avrupa'daki ilmî, meslekî ve kültürel cemiyetlerin Osmanlılara yansmasıyla ilgili yazıları vardır. Daha da önemlisi astronomi, matematik, coğrafya vs. bilimlerde hakkında yazılmış eser listelerinden oluşan kitapları, medrese ve bu kitapları yazan ulemâyı görmemiz açısından kayda değerdir.⁶³ İhsanoğlu'nun izinden giden talebesi Cevat İzgi'nin de Osmanlı ilim tarihi alanında veri oluşturmak adına hazırladığı doktora tez çalışması bulunmaktadır. Vefatından iki yıl sonra yayımlanan medrese tarihi açısından önemli bu eserde; medrese teşkilatı, kadrosu, tedrisat kanunları, müfredat programları üzerinde durulmuş, esasen medreselerde matematik ve fen bilimlerinde okutulan telif eserlere yoğunlaşmıştır.⁶⁴

Medreselerle ilgili bahsedeceğimiz bir isim de Murat Akgündüz'dür. Onun ilmiye alanında ilk dikkat çeken çalışması şeyhülislamlıkla ilgili⁶⁵ olsa da bu lite-

dayanarak onunla ilgili bilinmeyenleri ortaya koyup yazısını orijinal kıldığı yazı için bkz. "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu (7-8 Kasım 2009) Bildiriler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 17-29; Bursa medrese ve müderrislerinin senelik gelirlerinin yer aldığı 1275/1858 tarihli belgeden yola çıkarak özgün değerlendirmeler yaptığı "XIX. Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge", *UÜİFD*, 2011, c. 20, sy. 1, s. 1-13.

63 İhsanoğlu yazılarında modern bilimlerin, eğitimin, Avrupa'daki ilmî, meslekî cemiyetler ile kültür cemiyetlerinin Osmanlılara girişi ve tüm bunların ulemâ tarafından nasıl karşılandığı üzerinde durmuş, daha çok şu tespitlerde bulunmuştur: Osmanlılar bilim ve eğitimle ilgili şeyleri alırken pratik olana yönelmiş, onun teori, tercüme ve araştırma gibi alt yapısıyla hiç ilgilenmemiştir. Osmanlıların Batı bilim ve teknolojiyle temasları ihtiyaçları ölçüsünde başlayarak uzun süre bu şekilde devam etmiş, daha sonra Osmanlıların kendi bilim geleneklerini terk ederek kalkınma ve ilerlemenin ancak Batı bilim ve teknolojiyle mümkün olacağı yaklaşımlarına dönüşmüştür. Batıdan alınan bilim ve eğitim alanındaki yeniliklerin ilk başta dinle ve din adamlarıyla hiçbir problemi yokken daha sonra bu bilim ve eğitim anlayışı din dışı bir yönelime doğru gitmiştir. Kurulan Osmanlı cemiyetleri de Batı örneklerinde olduğu gibi tabiatı ve insanı inceleme ve araştırmayı hedef almamış, çok kısa ömürlü birer kültür faaliyeti olarak başlayıp bitmişlerdi.

Bu konular hakkında birçok makalesi ve literatür kitabı olan İhsanoğlu'nun burada sadece klasik dönemle ilgili beş makaleden derlediği "*Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996" künyeli kitabıyla "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK, 1992, s. 335-395" künyeli makalesini örnek verebiliriz.

64 *Osmanlı Medreselerinde Riyazî ve Tabî İlimler*, 1-2 c., İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

65 1999 yılında savunduğu doktora tezi 3 yıl sonra yayımlanmıştır. Kuruluşundan Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasına kadar şeyhülislamlığın tarihi gelişimi devlet teşkilatındaki mevkiî, tayin ve azilleri, vazifeleri gibi konuların ele alındığı *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.

Şeyhülislamlık müessesini genel hatlarıyla anlattığı bu eserinden başka şeyhülislam ve

ratür değerlendirmesinde konu itibarıyla merkeze alacağımız eseri XIX. asır Osmanlı medreselerini ele aldığı kitabıdır. Akgündüz dört padişah dönemindeki medreselerin genel durumunu esas aldığını söylemekle birlikte Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid döneminden örneklere yoğunlaşmış, bu dönem medreselerinin teşkilat, ilmî ve fikrî yapısını vermeye çalışmıştır. Ayrıca mektep medrese karşılaştırması yaparak medreselerin mekteplerden üstünlüklerini göstermeye çalışmıştır.⁶⁶

şeyhülislamlıkla ilgili makaleleri de mevcuttur: XVI-XVIII. yüzyıllarda şeyhülislamlık yapan dört ilmiye mensubunun biyografileri ve yazdıkları tarih kitapları üzerinde anahatlarıyla durduğu "Müverrih Şeyhülislamlar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa Ocak-Haziran 2001, c. 7, sy. 1, s. 113-119; Dini sahada yazılan eserlerin basılıp basılmamasına karar vermek için Meşihat Dairesi'nde II. Abdülhamid zamanında kurulan meclislerin tarihçesinin ve bu meclislerdeki kitap kontrolünün Osmanlı'yı savunur tarzda anlatıldığı yazı için bkz. "Osmanlılar'da Bâb-ı Meşihat'a Bağlı Tedkik-i Müellefât ve Teftiş-i Mesâhif Meclisleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa Ocak-Haziran 2002, c. 9, sy. 3, s. 89-100; II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vükelâ'da şeyhülislamların etkinliklerinin saltanatın kaldırılmasına kadar devam ettiğini, daha çok son dönem şeyhülislamlarından örnekler vererek göstermeye çalıştığı "Şeyhülislam'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir Yaz Sonbahar 2002, sy. 16, s. 265-276; Klasik dönem başlığı olsa da şeyhülislamlığı genel hatlarıyla XVII-XVIII. yüzyıllardan örnekler vererek anlattığı "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtında Şeyhülislamlık", *Türkler*, Ankara 2002, c. 9, s. 847-854; Sultan Abdülaziz döneminde şer'î mahkemelerin üzerinde temyiz işlevini görmek üzere kurulan ve yüksek derecedeki ilmiye mensuplarının azalık yaptığı meclisin tarihi gelişimi, yapısı ve işleyişinin anlatıldığı "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyeye", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl. 8, sy. 21, Güz 2004, s. 167-172.

Padişah hocaları ve imamlarıyla ilgili yazılarını da zaman zaman şeyhülislamla kurulan bağlantılar nedeniyle burada verebiliriz: İmam-ı sultanilerin tayin ve azillerini, gelirlerini, teşrifattaki yeri ve vazifelerini III. Murad döneminden itibaren rastladığı örneklerden yola çıkarak anlattığı "Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmam-ı Sultaniler", *İSTEM İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki Dergisi*, Konya 2006, yıl 4, sy. 7, s. 65-74; Padişah hocalarının resmen tayin edildiği dönemden III. Ahmed'e kadar getirildiği Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz'in hocalarının da örnek verilerek Osmanlı Devleti'nde padişah hocalarına verilen kıymetin vurgulandığı "Osmanlı Padişahlarını Yetiştiren Hocalar: Muallim-i Sultâniler", *İSTEM İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki Dergisi*, Konya Eylül 2007, yıl 5, sy. 9, s. 49-59.

66 BOA'de medrese binalarının tamiriyle ilgili belgelerin yoğunlukta olmasından olsa gerek medrese binalarının inşası ve tamiri hakkındaki devlet teşebbüsleri üzerinde durduğu, yine bu sebepten olsa gerek Sultan Abdülmecid ve Abdülhamid üzerinde yoğunlaştığı *XIX. Asır Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Diyarbakır, Urfa ve Çorum gibi yerlerde medresenin/tedrisatın, ulemânın ve ilmî faaliyetlerin nasıl olduğuna yönelik çalışmaları da vardır: Osmanlı öncesi Diyarbakır'ındaki ilmî faaliyetlerin çok kısa anlatıldığı "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmî Faaliyetler", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (20-22 Mayıs 2004), Bildiriler, Diyarbakır 2004, s. 189-191; Tarih sınırlaması getirilmeden Çorum'un en meşhur on âlim ve şeyhinin kısa biyografilerinin verildiği "Çorumlu Osmanlı Alimleri ve Şeyhleri", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, (1-3 Ekim 2004 Tebliğler Müzakereler), Çorum 2006, 514-521; Osmanlı dönemi Urfa medreselerinin tarihi gelişimi, sayısı ve tedrisat hayatını ➔

Mefail Hızlı'nın aynı dönemde birbirlerinden habersiz yaptıklarını söylediği ve kendi eserinin tamamlayıcısı olarak gördüğü Hasan Akgündüz'ün de klasik dönem medreselerini inceleyen bir eseri bulunmaktadır. Akgündüz bu eserinde medrese/ilmiye teşkilatı müderris/ulemâ dışında farklı konulara da girmiştir.⁶⁷

Türkiye'de ilmiye/ulemâ denilince ilk akla gelen isimlerden Mehmet İpşirli'nin ilmiyeyle/ulemâyla dolayısıyla medreseyle ilgili çalışmaları bu alanda önemli bir yer tutar. İpşirli'nin bu manada dikkat çeken ilk çalışması; XVII. yüzyıl başlarına kadar kadıaskerliğin ilmiye teşkilatındaki yerini ve fonksiyonlarını ele alıp daha sonra makale olarak yayımladığı doçentlik tezidir.⁶⁸ İpşirli'nin bu çalışmasından başka genel itibarıyla ilmiye teşkilatı ve ilmiye mesleği hakkında makaleleri ile ulemâ biyografi yazıları bulunmaktadır.⁶⁹ Aynı zamanda *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde

bu medreselerin önemini vurgulayarak genel tanıttığı yazı için bkz. "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı", *İSTEM İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi*, yıl 6, sy. 11, Konya Ağustos 2008, s. 113-121.

İlmiye/ulemâyla ilgili diğer bir çalışması da dersiamlarla ilgilidir. İlmiyede tedrisle uğraşan dersiamları BOA'de çıkan kaynakların yoğunlukta olduğu XIX. yüzyıl ağırlıklı olmak üzere genel anlattığı *Osmanlı Dersiâmları, Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 2010.

67 1990 yılında savunduğu "Teşkilât ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi Klasik Dönem" adlı doktora tezinin yedi yıl sonra yeniden yazılarak basılmış hali *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.

68 "XVII. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadıaskerlik Müessesesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Doçentlik tezi, İstanbul 1980. Osmanlı Devleti'ne kadar kadıaskerliğin, kadıaskerliğin Osmanlılarda teşkili ve gelişmesinin, kadıaskerlerin tayin ve azillerinin, gelirlerinin, teşrifattaki yerlerinin, idarî ve kazaî görevlerinin konu edildiği bu tez on sekiz yıl sonra *Belleterin*'de makale ("Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", Ankara: TTK, 1998, c. 61, sy. 232, s. 597-699) olarak yayımlanmıştır.

Büyük ölçüde İpşirli'nin doçentlik tezinden istifade eden bir kadıaskerlik doktora tezi de Mustafa Şentop'a aittir. Daha sonra kitap (*Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul: Klasik, 2005) olarak basılan eserde kadıaskerliğin tarihi gelişimi, hukuk ve kurumlar tarihi içindeki yeri, Osmanlı Devleti'nde geçirdiği değişim, idarî ve hukukî görevleri incelenmiştir.

69 Medrese mezunu talebelerin ilmiyede göreve başlama sürecini yani mülazemet sistemini anlattığı yazı için bkz. "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına ait Mülazemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 10-11, İstanbul 1981, s. 221-231; Şikâyetler neticesinde hakkında tahkikat başlatılan kadıaskerinin anlatıldığı "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 1984, c. 8, sy. 1-4, s. 205-218; Mazul kadı ve müderrislerin de dahil olduğu tercüme heyetlerinin anlatıldığı "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 33-42; Şeyhülislamdan başlayarak sırasıyla ilmiye mensuplarının imzalarının tetkik edildiği "İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan- 2 Mayıs 1986)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988, s. 177-200; Süleymaniye Medreseleri dikkate alınarak eğitim kurumlarının, dini ve sosyal bilimler ile fen ve matematik bilimlerinin ele alındığı "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman The Magnificent*, ➤

ulemâ biyografisi, ilmiye/ulemâyyla ilgili kurumlar, ilmiye görevlileriyle ilgili çok sayıda maddesi vardır.⁷⁰

Fahri Unan da ilmiye konusunda araştırmalarını devam ettiren diğer bazı yazarlardandır. Unan'ın doktora tezi ve sonrasında yaptığı çalışmalar bir anlamda prosopografi türüne girse de onun eserlerini ilmiye teşkilatıyla ilgili eserlerin yer aldığı bu kısımda değerlendirmeyi tercih ettik. Unan doktora tezinde Fatih külliyesini kuruluşundan başlamak üzere fizikî, iktisadî, idarî, sosyal ve kültürel açılardan ele almış, bu külliyenin Osmanlı eğitim ve idare hayatındaki yerini vermeye çalışmıştır.⁷¹ Tezini bitirmeden ve bitirdikten sonra medrese ve

The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, İstanbul 1988, c. 2, s. 15-58; Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından son yıllarına kadar ilmiye teşkilatı hakkında genel bilgiler için bkz. "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1994, s. 139-333; birçok alanda olduğu gibi ilmiyenin de bozulmaya başladığının iddia edildiği XVI. asrın ikinci yarısından XVII. yüzyıl boyunca çağdaş müelliflerin ilmiye ve ulemâ ile ilgili nelere temas ettiklerinin anlatıldığı yazı hakkında bkz. "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1988, sy. 7-8, s. 273-285; daha önce yazdığı makalelerindeki bazı tespitleri de içeren, İstanbul medreselerinde yetişip daha sonra devletin muhtelif yerlerinde görevler üstlenen merkez ulemâsının genel olarak anlatıldığı yazı için bkz. "Osmanlı Uleması", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı 3*, sy. 33, Ankara 2000, s. 512-520; Şeyhülislam Yenişehirli Ahmed'in dönemiyle birlikte hayatının anlatıldığı "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi", İstanbul Armağanı 4 Lale Devri, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 249-257; IV. Mehmed döneminde uzun süre şeyhülislamlık yapmış olan Minkarîzade Yahya Efendi'nin hayatı ve icraatlerinin anlatıldığı yazı için bkz. "Şeyhülislam Minkarîzade Yahya Efendi", *Mübühat Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2006, s. 229-249; Taşköprülüzade ailesinin en tanınmışlarından Kemaleddin Efendi'nin dönem içindeki konumunun anlatıldığı yazı için bkz. "Taşköprülüzâde Kazasker Kemaleddin Efendi'nin Aile İçerisindeki ve İlmiye Mesleğindeki Yeri ve eserleri Üzerine Gözlemler", *Taşköprü'den İstanbul'a Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler*, Taşköprü Belediyesi Yayınları, Kastamonu-Taşköprü 2006, s. 109-115; Fatih'in ilim hayatında ve ilmiye teşkilatında sağladığı gelişmeler hakkında bkz. "Fatih dönemi ilmi hayat", *Kültür, Yaz* 2008, sy. 11, s. 40-47; XVII. yüzyıldan itibaren Üsküdar'a gömülen ulemâdan on beş kadar şeyhülislamın biyogra lerinin verildiği yazı için bkz. "Üsküdar'da Medfun Şeyhülislamlar", *Üsküdar Sempozyumu IV*, 3-5 Kasım 2006, Bildiriler II, Üsküdar Belediyesi, s. 445-472.

70 Mehmet İpşirli'nin ilmiyeyle/ulemâyyla ilgili maddelerinden ayrı olarak *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde başka yazarlar (Cahit Baltacı, Fahri Unan vs.) tarafından kaleme alınmış ilmiyeyle/ulemâyyla ilgili maddeler de vardır. Ancak *Ansiklopedi*'deki ulemâ biyogra leri incelendiğinde Osmanlı'nın son döneminde ilmiyede görev almış veya almadan kendisini bir vesileyle göstermiş kişilerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Meselâ Sultan Abdülmecid dönemine giren ulemâ sayısının döneme ışık tutacak yoğunlukta olmadığı görülmektedir. Bunu Tarik Defterleri ve arşiv taraması sonucunda elde ettiğimiz ulemâyyla *Ansiklopedi*'de yazılmış ulemâ sayısını karşılaştırdığımızda daha rahat söyleyebiliriz. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ne konu olan ulemâ sayısı hem azdır hem de bazı önemli kişilerin hayatları kısaca aktarılmıştır.

71 *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara: TTK, 2003. Doktora tezinin bitiminden (1993) 10 yıl sonra basılmıştır.

ilmiyeyle ilgili - kaynak olarak daha çok *Şakaik ve Zeylleri*'ne dayandırdığı - makaleleri de yayımlanmıştır.⁷²

İlmiye teşkilatıyla ilgili çalışmalar arasında yabancı yazarların pek olmadığını ilk başta söylemiştik. Ancak işlediği konular itibariyle en çok bu tasnife uygun olduğunu düşündüğümüz Hans Georg Majer'in çalışmalarını zikretmeden geçemeyiz. Onun ilmiye ve ulemâ hakkında ele aldığı yazılarına ilk 1973 yılında ulemâ-devlet, ulemâ-meşâyihî ele aldığı makalesiyle rastlamaktayız.⁷³ Daha sonraki yayımlarında ulemânın sosyal ve ekonomik durumunu, kaynakları tanıtarak veya kaynak kitaplardan yola çıkarak vermeye çalışmıştır.⁷⁴

72 Unan'ın daha çok XIV-XVI. yüzyılı inceleyen ilmiye veya ulemâyyla ilgili otuzdan fazla makale ve tebliğinin hemen hemen hepsinde tekrarladığı genel düşüncesi, medreselerin merkezi yapıya hizmet eden devlet müesseseleri olduklarıdır. Medresede eğitim veren müderrisler; eğitim üzerine çalışmalar yapıp eserler yazmamış, medresedeki görevleri tek tek çıkıp idari bir göreve gelme arzusunda olmuşlardır. Bu müderrisler ya nüfuzlu bir aileden gelmektedir ya da bir ulemâ ailesinin veya ünlü kişilerin nüfuzuna girip onların himayeleriyle belli görevleri elde etmişlerdir. Hatta bu sistem Osmanlı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Bahsettiğimiz türdeki birbirini tekrarlayan makalelerinden birkaçına örnek verecek olursak merkezîyetçi yapıya hizmet edip patronaj/himaye ile idari görevlere gelen ulemânın varlığına dikkat çeken yazı için bkz. "Osmanlı Resmî Düşüncesinin "İlmiye Tarihi" İçindeki Etkileri: Patronaj İlişkileri", *Türk Yurdu*, Ankara 1991, c. 11, sy. 45, s. 33-41; Osmanlı ilmiye, adliye ve hukuk düzeninde bir kanunsuzluk olmadığını söylemekle birlikte paye verilmesini işe göre adam bulmak değil adam için iş ve kazanç kapısı bulmak olarak yorumladığı yazı için bkz. "Osmanlı İlmiye Tarihinde "Päye"li Täyinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, Ankara 1998, c. 62, sy. 233, s. 41-64; Taşradan gelen ulemânın da güçlü bir sosyal tabana/aileye dayanan ulemânın da merkezle uyum içinde olmak zorunda olduğunu ve devletin onları kendi siyaset zeminine çekerek veya onların bile isteye idari görevlere gelerek eser yazmaktan mahrum olduklarını söyleyen yazı için bkz. "Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Performans Üzerindeki Etkisi", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler c. 3, (Ankara 12-16 Eylül 1994), Ankara 1999, s. 669-676; XV. yüzyılda yaşamış Taşkörolülzade ile XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaşamış Murad Molla Şeyhi'nin hayat hikâyesinden yola çıkarak XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar eğitim sisteminin değişmediğini iddia ettiği yazı için bkz. "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klâsik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", *OTAM*, Ankara 1997, sy. 8, s. 365-391; klasik dönem ve öncesindeki alimlerin ulemâ ve ilim anlayışını, ilimler tasni ni çeşitli dönemlerde ele aldığı birçok makalesinden biri "Klâsik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı", *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Ankara: Nobel Yayın, 2010, s. 15-38.

Yayımlanmış makale ve tebliğlerinin tamamını görmek için bkz. yunus.hacettepe.edu.tr.

73 "Sozialgeschichtliche Probleme um Ulema und Derwische im Osmanischen Reich", *I. Milletler arası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 X. 1973) Tebliğler*, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1979, s. 218-233; Meşâyih devlet, ulemâ devlet münasebetlerinin genel olarak gözden geçirildikten sonra ulemâ meşâyih ilişkilerinin ele alındığı yukarıdaki makalenin tercümesi için bkz. "İçtimai Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Ulema Meşâyih Münasebetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, çev. Hüseyin Zamantılı, İstanbul 1980, c. 9, sy. 4, s. 48-68.

74 Uşakzade Seyyid İbrahim Hasib gibi ailenin önemli bir üyesinin doğumu, ailesi, eğitimi, kariyeri ve çevresinin ele alınarak Osmanlı alim portresi özelinde ilmiye ricalinin tasvir edildiği eser için bkz. Hans Georg Majer, *Vorstudien Zur Geschichte Der İlmiye Im Osmanischen Reich: I. Zu Uşakzade, Seiner Familie Und Seinem Zeyl-i Şakayık*, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1978. Bu kitabın tanıtımı için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul

Arzu Güldöşüren'in Tarik Defterleri'ne dayanarak XIX. yüzyılın ilk yarısında ismi Mehmed olan İstanbul müderrisleri ve mevleviyet kadılarının kısmî biyografilerinin verildiği çalışması da bu alanda zikredilmesi gereken önemli bir yüksek lisans tezidir. Tezde ilk ismi Mehmed olan ilmiye mensupları Tarik Defterleri'nde yer alan görevleriyle birlikte alfabetik olarak sıralanmış, bu sıralamadan çıkan ilmiye teşkilatıyla ilgili hususlar ayrıca değerlendirilmiştir.⁷⁵ Aynı zamanda bu çalışmasını zaman zaman prosopografi yönteminin de kullanıldığı doktora teziyle daha da ileri götürmüş, II. Mahmud dönemi ulemâsını ve onların ilmiye içerisindeki hareketliliklerini gün yüzüne çıkarmıştır.⁷⁶

İlmiye teşkilatına dair çalışmalar yapan bir diğer yazar da Yasemin Beyazıt'tır. Beyazıt, kadılık, şeyhülislamlık ve mülazemet sistemini ele alan makaleler ile ilmiye mesleğindeki istihdamı konu alan bir eser yazmıştır⁷⁷.

1980, sy. 1, s. 282-283; Alt düzey ulemâ hakkında bilgilerin yer aldığı 1683'ten önce tutulmuş defterin tanıtılıp analizinin yapıldığı eser için bkz. "Ulema und "kleinere Religionsdiener" in einem Defter der Jahre vor 1683", *Sonderdruck aus Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in memoriam Vančo Boškov*, s. 104-119; kaynak kitaplarda yer alan ulemâyâ ilgili bilgilerden yola çıkılarak ulemânın XVI-XVIII. yüzyıllarda devlet içindeki yerlerinin gösterildiği "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalçık (eds.), Ankara 1980, s. 147-155; "On the Economic Situation of the Ottoman Ulema", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (Tebliğler, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK, 1990, s. 635-642; İlk dönem ulemâsından başlayarak gelirle siyasi mevkii özdeşleştirdiği ve özellikle kadınların gelirleri üzerinde durduğu bahsi geçen makalenin tercümesi "Osmanlı Ulemâsının Ekonomik Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1998, sy. 16, s. 99-107.

75 "19. yy'ın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricâli", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez Danışmanı Prof. Ziya Yılmaz, İstanbul 2004. Ayrıca Güldöşüren'in yaptığı çalışmadan çok önce Ebululâ Mardin'in kitabı (*Huzur Dersleri*, 1-3 c., İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, 1966) huzur derslerine katılan ulemâ listelerini ve ulemâdan bazıların biyograflerini vermesi bakımından örnek çalışmalardandır. Bunun yanında Şer'îye Sicilleri'ndeki Ulemâ Sicil Defterleri ve Ulemâ Sicil Dosyaları kullanılarak yapılan biyografler veya bibliyografler araştırılmaları da önemlidir. Bu anlamda Sadık Albayrak'ın bahsettiğimiz arşiv kaynaklarından seçmeler yaparak memleketleriyle beraber isme göre alfabetik oluşturduğu eseri (*Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, 1-5 c., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996) her ne kadar bazı eleştirilere maruz kalsa da en azından ulemânın isimlerini gün yüzüne çıkarması ve dikkatlerin bu konuya yoğunlaşması bakımından bahse değerdir. Yine Sadık Albayrak'ın çalışmasını tamamlayıcı nitelikte olan Ulemâ Sicil Defterleri ve Ulemâ Sicil Dosyaları'nın tümünü kullanan Hümeysra Zerdecî'nin eseri de (*Osmanlı Ulemâ Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008) İstanbul ve taşra kökenli ulemânın isimlerini kolay ulaşılabilecek şekilde araştırmacıya sunmasıyla değerlidir.

76 Arzu Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

77 "Rumeli Kadılikları ve Rütbelere Dair 1837 Tarihli Bir Yazma", *Belgeler*, c. 28, sy. 32, Ankara 2007, s. 11-56; Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülazemet ➔

IV. İlmiye/Ulemâ Çalışmaları İçin Başlıca Kaynaklar

Osmanlı Devleti'nin ana yapısını oluşturan ilmiye, kalemîye ve seyfiye gibi üç önemli meslek grubundan ilmiye, gücünü devlet ve millet üzerinde daima hissettiren bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür, Osmanlı'nın kuruluşunda, gelişmesinde ve yıkılışında hep ön planda yerini almıştır. Böylesine etkin bir nüfuza sahip ilmiye hakkında bahsedildiği gibi çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen "ulemâ"nın kimlerden oluştuğu dahi belirgin aktör kişilikler haricinde hâlâ belirsizdir. Meselâ ilmiyeye/ulemâyla ilgili hiçbir çalışmada; birçok önemli vukuatı içinde barındırmasıyla dikkat çekmesine rağmen Sultan Abdülmecid dönemi, ulemâsı ve ulemânın ilmiye sistemindeki konumu itibarıyla netleştirilememiştir. Bu kişilerin biyografilerini ortaya çıkarmak ve ulemânın/ilmiyenin yapısal durumuyla ilgili tespitlerde bulunmak mevcut bazı geleneksel hal tercümelerini içeren⁷⁸ ve diğer kısıtlı kaynakları kullanmakla mümkündür.

Sistemi (XVI. Ve XVIII. yüzyıllar), *Belleten*, c. 73, sy. 267, Ankara 2009, s. 423-441; *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

78 İlmiye teşkilatını arşiv dışında ortaya koyabilecek en değerli kaynaklar biyogra k eserlerdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde özellikle ulemâ sınıfı için zikredilecek kaynak hiç şüphesiz XIX. yüzyıldan önceki dönemi ihtiva eden *Şakaik ve Zeyller*'dir. Bu türün ilk mahsulünü Taşkoprizâde Ahmed Efendi "*eş-Şakaiku'n-Numâniyye fi ulemâi'd-Devletil-Osmâniyye*" (1300-1560) adlı Arapça eseriyle vermişti. Bu esere ilk zeyli Nevîzâde Atâi "*Hadâiku'l-hakaik fi tekmileti's-Şakâik*" (1561-1634) adlı eseriyle yapmıştır. Bunu takiben Uşşâkîzâde İbrahim Hasib Efendi *Uşşâkîzâde Zeyli*'ni yazmış, ancak bu zeyli tatminkâr bulmayan Şeyhî Mehmed Efendi Atâi'nin bıraktığı yerden itibaren "*Vekâiyü'l-fuzala*" (1633-1730) adlı zeylini yazmıştır. Bunu takiben Fındıklı İsmet Efendi (ö. 1904) "*Hadâiku's-Şakâik fi tekmileti ehli'l-hakaik*" adlı zeylini yazmış ise de Fındıklı yangınında yanan eserin ancak ufak bir kısmı kalmıştır. Her padişahın saltanatı bir tabaka olmak üzere padişahlara göre bölümlere ayrılan bu eserlerde önce devrin ulemâsı sonra meşâyihî verilmiştir. Özellikle Atâi'nin ve Şeyhî'nin yazdığı zeyller bol miktarda biyogra k malumatın dışında, Osmanlı ilmiye tarihi için çok değerli ipuçlarını vermekte; ilmiye teşkilatının işleyişi, maaşlar, arpalıklar, medrese dereceleri, okunan kitaplar, ulemâ arasındaki rekabet, ilmiye teşkilatının aksayan yönleri, bürokrasideki ağırlığı gibi konularda zengin malzeme ihtiva etmektedir. Şakaik külliyyatı birçok şuarâ tezkiresine, Osmanlı kroniklerindeki biyogra bölümlerine kaynak teşkil etmiştir. İlmiye mensuplarından şeyhülislamlar ve nakibüleşraflar gibi belli kariyere ulaşanların biyogra lerini topluca tamtan eserler vardır; bkz. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 1, IRCICA, İstanbul 1994, s. 249-250.

İslam dünyasındaki hal tercümesi ve tabakat geleneğinin Osmanlı'daki devamı olarak gördüğü *Şakâik ve Zeyller*'inde Kadıasker Ruznamçeleri ve Tarik Defterleri gibi kaynakların kullanılmadığını söyleyen Cahit Baltacı bu kaynakların kullanılarak *Şakâik*'in Atai zeyline ilaveler yapmanın mümkün olduğunu yıllar önce söylemiş ("Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik'te Bulunmayan Ulemâ Hakkında Notlar", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1979, c. 4, sy. 2, s. 54-65) ancak buna rağmen şimdiye kadar kayda değer bir eser ortaya konulamamıştır.

eş-Şakâik, Mecdî tercümesi ve zeylleri hakkında bilgi edinmek için eseri tıpkı basıma hazırlayan (*eş-Şakaiku'n-numaniyye ve Zeylleri*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, c. 1-5) Abdülkadir Özcan'ın makalesine ("eş-Şakâiku'n-Numâniyye ve Osmanlı Biyografyacılığında Yeri", ➤

Burada özellikle Sultan Abdülmecid dönemine dair ilmiye/ulemâyla ilgili olarak kısa bir kaynak değerlendirmesi yaptık. Tarik Defterleri, gazeteler, kronikler, *Sicill-i Osmanî*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi gibi dönemi içine alan kaynaklara değindik.

Tarik Defterleri

Şeriye Sicilleri ve Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler, Bayezid Devlet ve Millet Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kitaplığı gibi çeşitli arşiv ve kütüphanelerde bulunan ilmiye sınıfıyla doğrudan ilgili Tarik Defterleri⁷⁹ mevcuttur.

Tarik Defterleri en yüksek ilmiye mensubu kategorisindeki şeyhülislamdan başlayıp en alt ilmiye mensubu sayılabilecek Selâtin camii Cuma vaizlerine kadar çoğu ulemâyı içerir. Defterler bütün Osmanlı Devleti coğrafyasında görev yapan ulemâyı değil; müderrislerden İstanbul medreselerinde, kadınlardan da mevleviyet kadınlıklarında görev yapanları muhtevidir. Bunun yanında şeyhülislamla birlikte kadıaskerler, Evkâf-ı Hümayun müfettişleri, Cuma vaizleri de defterlerde mevcuttur ki onların Tarik Defterleri'nde yer alması bu kişileri ulemâdan kabul etmemize sebeptir. Defterler; ilmiye mensuplarının göreve başlama tarih ve yerlerini verdiğinden ilk aşamada bilgi açısından çok zengin kaynaklar gibi görünmemektedir. Hâlbuki bu defterler, müderrislik ve kadılık sistemini ortaya

Taşköprü'den İstanbul'a Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprüzadeler Sempozyumu, Taşköprü Belediyesi Yayınları, Kastamonu-Taşköprü 2006, s. 99-107) bakılabilir.

79 İlmiye sınıfıyla doğrudan alakalı Ruus ve Mülazemet Defterleri de bulunmaktadır.

XIX. asra ait müstakil müderris ruuslarında medreseler yukarıdan aşağıya doğru payelerine göre sıralanmış ve muhtelif tarihlerde bunlara yapılan tevcihler yer almıştır. Tarik defterlerinin kayıtları bu ruus kayıtlarına benzemekle beraber daha teferruatlı tutulmuştur. Şeyhülislamlıktan başlamak üzere Rumeli, Anadolu kadıaskerlikleri ve büyükten küçüğe doğru kadınlıklara yapılan tevcihatla Dârülhadis derecesinden başlayarak aşağıya doğru diğer medreselere yapılan tevcihat kaydedilmiştir. Kadıasker ruznamçelerinde ise böyle bir sıralama olmayıp önce defterin büyük bir kısmında kazalara yapılan tevcihat, müteakiben de medreselere yapılan tevcihat yer almıştır. Mutasarrıflığın ortaya çıkmasından sonra ise ruznamçeler üç bölüme ayrılmış; önce kadı tevcihlerine, müteakib bölümde mutasarrıf ve tayinlerine, üçüncü bölümde de müderris tayinlerine yer verilmiştir. Bu defterlerde kazaların, sancakların ve medreselerin seviyelerine göre sıralama yapılmayıp inhilale göre tevcihler yer almıştır. Bunun için kadıasker ruznamçelerinde kimin hangi tarihte kaç akçe yevmiyeye ve nereye tayin edildiğini görmek mümkündür.

Kaynaklarda Mülazemet Defterleri ve Danişmend Defteri denilen küçük ebaddaki defterlerde ise bir müderristen mucez olup mülazemete kaydedilmeye hak kazanan müderris adayları, müderrislerinin adlarıyla birlikte yazıldığı gibi müderris iken vefat eden bazı müderrislerin de talebelerinin isimleri kaydedilmiştir; bkz. Cahid Baltacı, "Kadı-asker Ruznamçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti*, c. 4, sy. 1, s. 59-60. Ayrıca 20 yıl aralıklarla seçilen 5 ayrı mülazemet defteri üzerinden XVIII. yüzyıl mülazemet sistemini görmek için bkz. Esra Evsen, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sistemi", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danişman: İsmail Safa Üstün, İstanbul 2009.

koyabilecek bazı özelliklere sahiptir. Kaldı ki Tarik Defterleri'nden II. Mahmud⁸⁰ ve Sultan Abdülmecid döneminde yüzlerce İstanbul müderrisi olduğu tespit edilmiştir.⁸¹ Defterlerden bu kişilerin memleketleri, nerelerde görev yaptıkları, lakapları, başka hangi görevleri üstlendikleri, babalarının ve dedelerinin kimler olduğu hakkında ve hangi ailelerden geldikleri yönünde somut bilgilere ulaşılabılır. Bütün bunlara ek olarak defterler; müderrislerin medrese derecelerinde, kadıların da mevleviyet kadılıklarında nasıl ve ne kadar süreyle ilerlediklerini gösterebilecek niteliktedir. Defterler; müderrislerin aile ve görev geçmişleri hakkında biyografilerini ortaya çıkaracak veriler sağlamasıyla prosopografik, medreselerin işleyişini gösterecek veriler sunmasıyla da ilmiye teşkilatı hakkında bilgiler edinilmesini sağlar.⁸²

İstanbul müderris ve medrese listeleri çıkarılabilecek bu defterler kullanım açısından ilk başta kolay gibi görünür. Ancak işin içine girildiğinde bilgilerin derli toplu ve doğru olarak bir araya gelmesinin birtakım zorlukları içerdiği anlaşılır. Bir müderrisin 12 medrese derecesindeki görev silsilesini ortaya koymak ancak birçok Tarik Defteri'nde yer alan bilgilerin dökümüyle mümkündür. Bazı isimlerin kısaltılmış halleri⁸³, bazı isimlerin anlam olarak⁸⁴, bazı isimlerin yazılış ve okunuş benzerleri⁸⁵, bazen de Mustafa ve Hüseyin gibi çok alakasız isimler bile birbirinin yerine kullanılmıştır. Ayrıca müderrisin bir yerde tek, bir yerde çift isimle geçmesi onların ayrı kişiler olarak algılanmasına sebep olabilmektedir. Bunun yanında aynı tarihte aynı isimle ilmiye tarikine girenleri ayırt etmek de ayrı bir dikkat istemektedir. Aynı tarihte ilmiye tarikine girip medrese derecelerine aynı tarihlerde başlayan benzer kişiler dahi bulunmaktadır.⁸⁶ Bunları ayırt etmek, kendilerine verilen her bir derecedeki medreselerin isimlerine bakmak gibi başka çareler aramayı gerektirir. Göreve başlama tarihlerinde birbirini tutmayan bilgiler de söz konusu olabilir. Böyle durumlarda tarihleri tektipleştirmek ayrı bir çabanın ürünüdür. Bu yüzden Tarik Defterleri'nden tüm bu şartlar göz önünde bulundurularak yararlanılmalıdır.

80 Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı", s. 74.

81 Zeynep Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 9.

82 Tarik Defterleri'nden faydalanılarak yapılan belli başlı çalışmalarını görmek için bkz. Güldöşüren, "19. yy'm İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricâli", İstanbul 2004, s. 8-9.

83 İmad/İmadüddin, Zeynî/Zeynelabidin, Nuri/Nureddin, Lütfü/Lütfullah, Celal/Celaleddin, Ferid/Ferideddin gibi.

84 Hasan/Hüseyin, Hüsnü/Tahsin, Ahmed/Mehmed, Mahmud/Mehmed, Mustafa/Mehmed, Reşid/Rüşdü gibi.

85 Hulusi/Hilmi, Selman/Süleyman gibi.

86 Meselâ Kastamonulu Mehmed Efendi ve Kastamonulu Mustafa Efendi gibi.

Gazeteler

XIX. yüzyılın ilk önemli gazeteleri; *Takvim-i Vekâyi*, *Ceride-i Havâdis* ve *Tercüman-ı Ahvâl* di. Özellikle reformların halk tarafından kabulünün sağlanması için kurulduğu ve kuruluşunda ilmiyenin önemli bir rol üstlendiği söylenen *Takvim-i Vekâyi* bunların en mühimiydi.⁸⁷

Sultan Abdülmecid döneminin tamamını içeren *Takvim-i Vekâyi*'de ulemâ biyografileri yoğunlukta olmasa da ulemâdan bazılarının ölüm haberi ve tercüme-i halleri mevcuttur.⁸⁸ Tercüme-i hallerin az olduğu gazetede ilmiye/ulemâyla ilgili başka önemli haberler yer almaktadır.⁸⁹ Meselâ gazetede, daha sonra Vukuat-ı Resmîye olarak geçecek olan Umur-ı Dahiliye, Tevcihât-ı İlmiye, Havadis-i Hariciye, Fünun/Matbuat, Mevâdd-ı Askeriye gibi başlıklar altındaki haberlerden Umur-ı Dahiliye ve isminden de tahmin edileceği gibi Tevcihât-ı İlmiye başlıklarında ilmiye ve ulemâyı ilgilendiren pek çok bilgi söz konusudur. Bunlardan Tevcihât-ı İlmiye başlığında ilmiye teşkilatını ortaya koyabilecek ulemânın tayin ve azilleri, rütbelerinin yükseltilmesi gibi konular⁹⁰, Umur-ı Dahiliye başlığında ise daha çok ulemânın teşrifattaki yerini gösterecek yani dinî ve önemli gün ve gecelerde ulemânın konumunu meydana çıkarabilecek bilgiler yer almaktadır.⁹¹ Bazen bu iki başlık altında ulemânın sosyal ve siyasî yönünün görülebileceği⁹²,

87 Cihan, *a.g.e.*, s. 137-138.

88 *Takvim-i Vekâyi*'de sırf Sultan Abdülmecid dönemine ait toplam beş ulemânın vefat haberi bulunmaktadır. Vefat haberi olan beş kişiden ikisinin aynı zamanda tercüme-i halleri de gazetede vardır. Gazetede yerine kimin geçtiği de söylenen Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi ile Vakanüvis Esad Efendi'nin vefat haberleri "Vukuat-ı Resmîye" başlığı altında verilirken tercüme-i halleri "Vukuat-ı Gayr-ı Resmîye" başlığı altında verilmiştir. Vefat haberlerinin Vukuat-ı Resmîye, Tercüme-i hallerin ise "Vukuat-ı Gayr-ı Resmîye" başlığı altında verilmesi devletin resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi*'de tercüme-i hallerin verilmesinin teamüllere aykırı bir hadise olduğunu akla getirir. Tercüme-i halleri olmayıp vefat haberi bulunan sudurdan Melek Paşazade Kadri Bey Efendi'nin, Sadr-ı Anadolu payelilerinden Eğribozlu Reşid Beyzade Mehmed Bey Efendi'nin, esbak Anadolu Kadıaskeri Arif Efendizade Raif Bey'in vefatları Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi ile Vakanüvis Esad Efendi'den farklı olarak "Vukuat-ı Gayr-ı Resmîye" haberleri arasında yer almıştı. Saydığımız bu son üç kişinin Kadıasker yakını olması dikkat çekmektedir.

89 Fünun/Matbuat başlığında basılan kitaplar, kitap yatları, satışları gibi haberler yer almaktadır. Basılan kitapların çoğu ulemâdan birilerinin vakt-i zamanında yazdığı ve hal-i hazırda medreselerde okutulan kitaplardır.

90 Kadılık, kadıaskerlik, müderrislik gibi ilmiye mensuplarının tayinleri, kadılık/kadıaskerlik müddetinin/görev süresinin uzatılması, paye tevcihi, arpalık tevcihleri, Nakibüleşraflığın devredilme silsilesi, imtihanla Cuma vaizliği tevcihi, ilmiye teşkilatında düzenleme, Meşayih silsilesi vs.

91 İlmiye/ulemâdan herhangi birinin özellikle şeyhülislamın adının geçtiği Hatt-ı Hümayunlar ayrıca ulemânın dahil olduğu Padişah ziyaretleri, devletin icraatleri dolayısıyla yapılan çeşitli etkinlikleri, mevlidler, kandiller, bayramlar, yeni yıl kutlamaları, doğum tebrikleri, cenazeler, Hırka-i şerif ziyaretleri, huzur dersleri, mektep imtihanları ve daha birçok konu.

92 Tanzimatın uygulanıp uygulanmadığını teftiş için ulemâdan birinin Rumeli ve Anadolu'ya ➡

ilmiye mesleğinden başka mesleklere geçişler⁹³, ilmî hayatla ilgili birtakım haberler⁹⁴, meşâyiğ veya mahkemelere intikal eden hususlara da rastlanmaktadır.⁹⁵

Dönemin diğer önemli gazetesi *Ceride-i Havâdis* ise *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde çıkan ilmiyeyle ilgili haberlerin tamamını bazen bir iki kelime farklılıkla yayımlamaktadır.

1860'larda çıkmaya başlayan *Tercümân-ı Ahvâl*'de tevcihât, kitaplar, kitap basımı ve satışı, ilmiye/kalemiye/sefyiye ve mülkiye rütbeleri, tarik değiştirmeler, nişanlar ve mektepler gibi konular mevcuttur. İlmiye/ulemâyı ilgilendiren konulardan tevcihât; “İstanbul Vukuatı Tevcihât”, “Havadis-i Dahiliye İstanbul Vukuatı Tevcihât” başlıkları altında verilmektedir.⁹⁶ Bu başlıklar altında - *Takvim-i Vekâyi*'deki kadar yoğun olmasa da - kadıaskerlik tevcihi, kadı tayini, müderrislere kadılık tevcihi, paye ve arpalık tevcihi, müftü tayini, Evkâf-ı Hümayun Müfettişi tayini gibi hususlar bulunur. *Takvim-i Vekâyi*'den farklı olarak ise “Bazı mahallere tayin buyurulmuş olan naibler/Bazı mahallerin niyabetine memur buyurulmuş olan naibler/Bazı mahallerin niyabeti uhdelerine tefviz buyurulmuş olan naibler” adı altında naiblerin tayinleri verilmiştir.

Kronikler

Sultan Abdülmecid dönemiyle ilgili bilgi veren kronikler, II. Mahmud dönemi hakkında bilgi veren kroniklere göre hem sayı hem de muhteva açısından zengin değildir. Sultan Abdülmecid dönemini içine alan az sayıdaki kroniklerden ilk olarak *Lütfi Tarihi*'ni zikredebiliriz. Ancak bu tarih kitabı, genel konular ve ulemâ hakkında çok zengin bilgiler ihtiva etmemektedir. *Lütfi Tarihi*'nde daha çok *Takvim-i Vekâyi*'de çıkan haberler ya aynen ele alınmış, ya da gazetede ki haberleri destekleyecek nitelikte konular işlenmiştir.⁹⁷

gönderilmesi, ulemânın meclislerde yer alması, sürgünler, nişan tevcihleri, Mısır meselesi gibi hususlarda ulemânın da rol alması, elçiliğe müderris tayini.

93 İlmiyeden ismin silinmesi, Evkâf idaresine memur müderris, müderrislerin kitabet tarihine duhulü, müderrislik rütbesinin hocalık rütbesine tahvili, muhassıllığa mevâlden birinin tayini.

94 Mekke'deki talebe için kütüphane talebiyle Mekke'de kütüphane ve medrese açılması, kitap basımları, ders vekili/dersiam tefsir ve hadis dersleri.

95 Mahkemeye intikal eden bir meselenin meşâyihe, meşâyihe intikal eden bir hususun da mahkemeye götürülmesi, Nüvvâbların umur-ı şer'iyyeye uygun hareket edip etmediklerini kontrol için müderris ve kadınların görevlendirilmesi vs.

96 Ayrıca Sultan Abdülmecid dönemindeki *Takvim-i Vekâyi* gazetelerinde “Bu Defa Varid Olan Zikr-i Âti Gazetelerde Muharrer Bazı Havadis/Âti'z-Zikr Gazetelerde Münderic Olan Havadistir” başlıkları da vardır.

97 Lut Efendi, 1826'dan 1844 yılına dek geçen olayları yazarak 7 cilt halinde bastırmıştır. Sonradan 1845 ile 1848 yılları arasındaki olayları da yazıp padişaha vermiştir. Meşrutiyet'ten sonra vakanüvis olan Abdurrahman Şeref, Lut 'nin yazıp bıraktığı 4 ciltlik müsveddeleri Yıldız'da bulmuş, bunların hepsini birden 8 cilt olarak bastırmıştır; bkz. Ağâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: TTK, 1973, s. 387.

Lütfi Tarihi dışında Tanzimat devrinin bir kısım vekâyiini hiçbir eserde mevcut olmayan tafsilatla açık, sade ve manidar bir ifadeyle anlatan, II. Abdülhamid saltanatının bazı hadiselerini de ihtiva eden Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *Tezâkir-i Cevdet* bulunmaktadır.⁹⁸ 1839-1876'daki siyasi hadiselerin yazılmasını isteyen II. Abdülhamid'in emriyle yine Ahmed Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan *Maruzat*⁹⁹ da faydalanılabilecek diğer bir kaynak kitapır.

Sicill-i Osmanî

Sicill-i Osmanî biyografi çalışmalarında başvurulabilecek ilk kaynak eserlerdendir. Ancak bu eserde verilen bilgilerin tamamen sahih olduğunu düşünmek pek doğru olmaz. Böyle söylememizin sebebi, yukarıda bahsettiğimiz başlıca kaynaklardaki bilgilerle karşılaştığımızda birbirini tutmayan hususların çıkmasıdır. Bundan dolayı *Sicill-i Osmanî* bahsettiğimiz üç kaynak esas alınmak suretiyle ilave bilgi olarak kullanılmalıdır. Eser genellikle ulemânın çocukları, damatları ve karakterleriyle ilgili bilgileri ihtiva etmesi, özellikle ulemânın nerede medfun olduğunu söylemesiyle önemlidir. *Sicill-i Osmanî*'deki tüm bu ve başka birçok bilgi ulemâ hakkında bazı ipuçları verse de söylediğimiz gibi bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ayrıca *Sicill-i Osmanî*'de daha çok mevâlî yani en az kadılık mertebesine çıkan ulemâ yer almakta, kadılığa terfi edememiş müderrislerin medreselerdeki görevlerinden hiç bahsedilmemektedir.¹⁰⁰

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler *Tarik Defterleri* ve *Takvim-i Vekâyî*'deki konuları/bilgileri destekleyen/tamamlayan verilerle doludur. Meselâ gazetede huzur derslerinin yapılması konusunda haberler çıkmakta fakat huzur derslerine kimlerin katıldığı/katılacağı söylenmemektedir. BOA belgelerinde ise bu derslere katılmak isteyenlerle, katılma talebinde bulunanların kabulü veya

98 Ahmet Cevdet, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, c. 1, Ankara: TTK, 1991, s. XII.

99 Ahmet Cevdet, *Ma'rûzat*, s. XII.

100 Bir takım sıkıntıları barındırmasına rağmen *Sicill-i Osmanî*'de; ulemâdan bazılarının ömrünün sonuna kadar sadece ilmiye tarikinde görevde bulduklarını, bazılarının ise ilmiye tarihinin dışına çıkarak bürokraside de çalıştıkları görülür. Baba ve dedeleri gibi ilmiye tarikine girenlerle birlikte farklı meslekleri seçen ulemâ mahdumu, ilmiye sınıfında görev almamış ailelerden de ilmiyeye intisab edenler, farklı şehirlerde eğitimlerini tamamlayarak İstanbul'a gelenler, hangi tarikate mensup oldukları, sürgün olanlar, rüşvet alanlar, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasında sarayda bulunanlar *Sicill-i Osmanî*'de karşımıza çıkabilecek bilgilerdendir. Ayrıca *Sicill-i Osmanî*'de bazı ulemânın eserleri, ulemânın hangi ilimlerde mahir oldukları hakkında ve Enderun-ı Hümayun'da yetişip sesi güzel olduğu için müezzinliğe, müezzin başlığına daha sonra da müderrisliğe geçerek ilmiyeye girenlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Lakablarıyla anılan alimler ve bu lakabların verilme sebepleri, Meclis-i Vâlâ azası olan ulemâyıla Dar-ı Şura-yı Askerî'ye müftü olanlar, hattat ve şair olanlarla musiki ve fununa aşına olanlar, Darulmaarif hocası ve Enderun-ı Humayun muallimleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Çok sık olmasa da ulemâ kerimeleri, kerimezadeleri, kerimelerinin kimlerle evlendikleri ve damatlarının kimler olduğu konusunda bilgiler vardır.

reddi gibi ek bilgiler mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde; Sadaret yani Divân-ı Hümayun kalemlerine ait belgeler ve padişahın şifahî mütalaasının başkâtip tarafından sadrazama hitaben yazıldığı İrade belgeleri, Cevdet tasnifi ve Hariciye Nezareti'nin hem kendi hem de Sadaret adına yapıp sadrazamın onayından sonra ilgili yerlere gönderdiği Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî belgeleri daha çok Sultan Abdülmecid dönemiyle ilgilidir.¹⁰¹

Birbirinden farklı özelliklere sahip ve ihtiva ettikleri bilgiler bakımından çeşitlilik arz eden bu kaynaklarda ilmiyeyle ilgili birbirini destekleyen ve birbiriyle örtüşen önemli konular mevcuttur. Bu sebeple araştırmacılara düşen ilmiye/ ulemâ hakkında yeterli bilgi yoktur demek yerine mevcut kaynaklardaki dökümleri bir araya getirmek, sabırla kişi ve kurumları yazmak olmalıdır. Zira makalede merkeze aldığımız eserler, ilmiye/ulemâ alanında yapılacak düzenli ve yoğun çalışmalarla daha da ileri götürülmeyi beklemektedir.

İlmiye ve Ulemâ Üzerine Literatür Değerlendirmesi

Zeynep ALTUNTAŞ

Özet

Dört bölümden oluşan makalenin girişinde ilmiye ve ulemâyla ilgili mevcut literatür tasnif edilerek genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yazının ilk bölümünde ulemânın modernleşme karşısındaki tutumunu gösteren kitap ve makaleler, ikinci bölümde ulemânın sosyal kökenleri ve konumları yani prosopografik yöntemin kullanıldığı eserler, üçüncü bölümünde ilmiye teşkilatı hakkında yazılan çalışmalar incelenmektedir. Son bölümünde ise özellikle Sultan Abdülmecid dönemine dair -ilmiye ve ulemâ hakkında bilgilerin yer aldığı- kaynaklar kısaca tanıtılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İlmiye, Ulemâ, Medrese, Müderris, Prosopografi, Sultan Abdülmecid, Modernleşme.

101 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, s. 61, 63, 136, 149.

The Evaluation of the Literature on *İlmiye* and *Ulama*

Zeynep ALTUNTAŞ

Abstract

The introduction of this article, which is divided into four parts, provides a classification and a general evaluation of related literature on *ilmiye* and the *ulama*. The first part refers to books and articles illuminating the attitude of *ulama* against modernization, while the second part delves into prosopographic works on the social origins and ranks of the *ulama*. The third part analyzes the studies written on the *ilmiye* as an institution. The last part briefly introduces the sources on the period of Abdülmecid I with emphasis on *ilmiye* and *the ulama*

Keywords: İlmiye, Ulama, Madrasa, Mudarris, Prosopography, Sultan Abdülmecid, Modernization.

